DE EVENWIJDIGHEIDSLEER

omtrent

lijf en ziel, natuur en geest.

Academische les uit de leerzaal van zuivere rede

DOOR

G. J. P. J. BOLLAND,

hoogleeraar te Leiden.

De eenheid van het wezen is werkelijkheid vol wederkeerigheid.

LEIDEN
A. H. ADRIANI
1917.

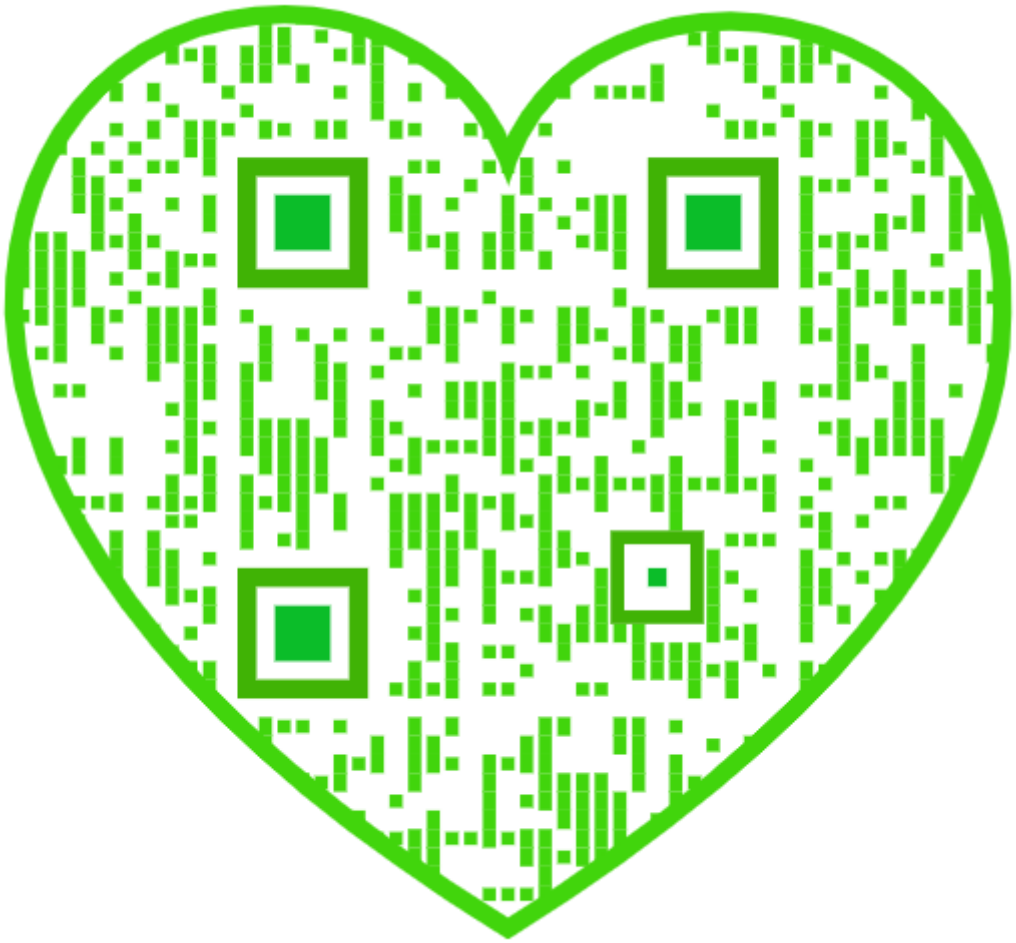

De evenwijdigheidsleer

omtrent

lijf en ziel, natuur en geest.

Academische les uit de leerzaal van zuivere rede

DOOR

G. J. P. J. BOLLAND,

hoogleeraar te Leiden.

De eenheid van het wezen is werkelijkheid vol wederkeerigheid.

LEIDEN
A. H. ADRIANI
1917.

Dat natuurlijke en lichamelijke aandoeningen onlichamelijk in ons worden gevoeld en onze geest van zijne zijde zich uit in datgene, wat hij op natuurlijke wijze laat voelen, waarnemen en vernemen, is in menschelijkheid van gedachtenwisseling vooropgesteld; de ondervinding leert, of schijnt te leeren, dat aan bepaalde prikkels, indrukken of aandoeningen bepaalde psychomen of gewaarwordingen en bewustzijnsveranderingen regelmatig beantwoorden, en omgekeerd weer bepaalde lichaamsbewegingen voortkomen uit bepaalde voorstellingen, begeerten en besluiten. Zoo heet het, om iets te noemen, in 1908 bij een geleerde als W. Nestle eenvoudigweg eene „erfahrungsmässige Beobachtung", dat de ledematen van ons lichaam aan de gedachten en den wil van onzen geest gehoorzamen. ('Die Vorsokratiker' blz. 48.) Tezamen maken wij in het gewone leven onderscheid tusschen gedachten, die in ons van zelven op elkander volgen, en datgene, waardoor onze gedachtengang natuurlijk wordt gewekt,

gestoord en gewijzigd, datgene, wat wij van de buitenwereld ten gevolge van aandoeningen en indrukken te voelen krijgen, te zien en te hooren; evenzoo onderscheiden wij tusschen datgene, wat in de natuur om ons heen ook zonder ons zoude gebeuren, en datgene wat onze geest onwillekeurig of opzettelijk en kunstmatig in haar veroorzaakt of teweegbrengt, — de beweging bijvoorbeeld van een ding, dat voort wordt geworpen met eene gewilde beweging van de hand, of in het algemeen alle natuurlijke uitingen onzer lichaamskracht als uitingen onzer zielekracht en geest- of wilskracht. Wij vinden het hierbij niet meer dan natuurlijk, dat een slag, die ons treft, te pijnlijker wordt gevoeld, naarmate hij met meer kracht aankomt, en omgekeerd onze spieren bij den arbeid meer doen, naarmate wij ons meer inspannen, of gewilde moeite geven; bij gelegenheid zullen wij ook den toorn afmeten naar de bewegingen, waarin hij zich lucht geeft, min ofte meer gelijk wij de warmte of hitte in de natuur plegen af te meten aan den kwikstand in den thermometer.

'Natuurlijk' vinden wij den overgang der beweging daarbuiten van een stootend op een gestooten voorwerp. Waarom eigenlijk? Aan de geringheid van ons eigen willen en werken denken wij de werkelijkheid der natuur bij wijze van

onmetelijken weerschijn als veeleenigheid van het werkende of bewerkende en het bewerkt wordende, als lijdelijke en bedrijvige veelheid in eenheid van wederkeerigheid; wij gevoelen, dat de natuur met ons verwant is, en dat daarin ook onbewust gewerkt wordt, gelijk de geest werkt met bewustzijn, of àls bewustzijn. Maar begrijpen wij dan ons eigen werken, ons werken op en in de natuur, begrijpen wij, hoe wij bewerkt worden? Begrijpen zullen wij allicht zuiverheid van rede, het logische; het redeneeren over verhouding van reden en gevolg in den samenhang van blijvende denkbaarheid blijft redeneeren over denkbaarheid met rechtstreeksche begrijpelijkheid, dewijl of in zooverre het een redeneeren in het licht van het zuiver geestelijke en geestelijk blijvende logische mag heeten. Het redeneeren echter over oorzaken en uitwerkselen is een redeneeren over verkeeringen en veranderingen eener natuur, die als het verwante vreemde voor den geest en in den geest het bekende ongekende blijft, het andere, dat zich niet afdoende laat verredelijken, juist inzooverre het, hetzij in zijn wezen hetzij als een schijn, blijft wat het is en niet verdwijnt, maar zijne denkbaarheid, berekenbaarheid en begrijpelijkheid heeft, zonder daarin op te gaan, of er zich in te verliezen; het is redeneeren over verband, dat

ons van zijne natuurlijke zijde bij wijze van verkeering, van zelfverkeering, kenbaar moet worden in wat .wij noemen de ondervinding, en niet eenvoudig of eenzijdig logisch is te voorzien of te doorzien. In den geest maakt de natuur hare werkzaamheid denkbaar en 'betrekkelijk' begrijpelijk; eigene werkzaamheid in de natuur laat de geest 'betrekkelijk' ondoordacht en onbegrepen. Niettemin of juist hierom blijft het tot rede gebrachte of tot rede gekomene verstand voor het onbegrepene van de gemeenschap in natuur en geest niet staan, om hare min begrepene werkelijkheid of wederkeerige werkzaamheid eenzijdig te loochenen; het erkent hare betrekkelijke ondoordachtheid en onbegrijpelijkheid in het voorbijgaan, om door te denken over datgene wat er zich van doordenken of begrijpen láát.

Dat hoort men nu weliswaar zoo niet in de leerzalen van de dusgenoemd wetenschappelijke zielkunde onzer dagen, wier verstandigheid aan zuiverheid van redeleer niet toekomt; de zielkunde, die, het ga zooals het gaat, tusschen leeringen over beweeglijkheid, verschijnselen en leven in de natuur en leeringen van den geest over den geest bij wijze van overgang de verhouding van de natuur tot den geest in het algemeen te bespreken heeft, tobt sedert 1860

als 'wetenschap' met de bereids door Geulings, Malebranche en Spinoza bedachte vraag, hoe tusschen beiden wederkeerigheid van ontvankelijkheid en mededeelzaamheid logisch te denken is. Kunnen ongelijkslachtigheden elkander bewerken, of door elkander bewerkt worden, en hoe zoude men zich dat verstandig, logisch en zonder tegenstrijdigheid hebben voor te stellen? Men weet, dat in de hersenen de bloedsomloop overvloediger is en krachtiger dan in het overige lichaam, en dat in het brein van den mensch, die met het hoofd werkt, de natuurlijke warmte wordt verhoogd; het is proefondervindelijk aan te toonen, dat in de naar het brein leidende slagaderen de bloeddruk meerder wordt, wanneer een begin gemaakt wordt met geestesarbeid. Is er nu eigenlijk nog wel verschil tusschen den menschelijken geest of de menschelijke ziel en het menschelijke brein: zijn geest, ziel en lichaam soms een en hetzelfde? Laat ze niet hetzelfde zijn, maar op hunne wijze verschillen; wèrken dan lijf en ziel samen, of gáán ze samen, — is hier verhouding van wederkeerige werkzaamheid te onderstellen, dan wel een samengaan van keer- of ommezijden, die in werkelijkheid en waarheid elkander niets doen, maar toevallig noodzakelijk of doorloopend verband houden en aan elkander

over en weer zijn af te lezen? En waar zoude dan de samenhoudende eenheid van beider wézen te denken zijn: aan de zijde van het lichaam, aan die van de ziel, of in het onbekende derde?

In 1766 heeft Kant laten drukken, dat hij wel wist, dat zijn denken en willen zijnen arm bewoog, maar niet inzag, hoe dat toeging; dat hij even weinig begreep, hoe door zijnen wil zijn arm werd bewogen, als hij begreep, hoe deze den omloop zoude kunnen tegenhouden van de maan, en dat het verschil in dezen alleen hierin bestond, dat hij het eene ondervond en het andere nooit beleefd had. Toch is voor hem nog in 1781 en later alle 'Gemeinschaft' zooveel als 'Wechselwirkung' geweest. Geulings had ontkend, dat men iets doet, wanneer men niet weet, hoe men het doet. (WW 2 : 150.) En Spinoza had niet laten gelden, dat het lichaam den geest tot denken, de geest het lichaam tot beweging, rust of iets anders vermag te bepalen; naar zijn zeggen worden gedachten teweeggebracht door gedachten, en niet door uitgebreidheden. (Eth. 3 : 2.) Orde en verband der dingen, stelt (Eth. 2 : 7) hij, is meteen orde en verband van ideeën, dewijl (schol.) uitgebreidheid en bewustzijn een en dezelfde zaak zijn, op twee wijzen uitgedrukt; hieruit volgt, heet het (Eth. 3 : 2 schol.) weer elders, dat men niet weet

wat men zegt, wanneer men beweert, dat deze of gene werking des lichaams is voortgekomen uit het over dit lichaam beschikkende bewustzijn. „Onze wil," aldus ook Geulings, „heeft op de beweging geen invloed, geene oorzakelijkheid, geen bepalingsvermogen, geene werkdadigheid hoegenaamd; zoo blijft alleen God over als eerste en eenige beweger." (WW 2 : 297.)

Die eerste beweger is echt ouderwetsch. En de wijze, waarop de dingen en het denken samengaan naar het zeggen van Spinoza, doet geschiedkundig denken aan de door Kabbala en Hermetisme van de Chaldeeën geërfde leuze „zoo omhoog zoo omlaag". Met die leuze weliswaar was om te beginnen in kinderlijk aanschouwelijken trant op de verhouding van het aardsche tot het hemelsche gedoeld, doch reeds het Platonische idealisme kan op zijne wijze met de Chaldeesche meening hebben verband gehouden, en Spinoza vooronderstelt ze wijzigend en verkeerend of omkeerend op zijne beurt, wanneer hij de tegendeelen lichaam en ziel, door Descartes nog als zelfstandige bestaanbaarheden aangemerkt, tot over en weer aan dezelfde orde gebondene bestaanswijzen van God, de Natuur of de Substantie, de oneindige Substantie, maakt. In 1859 (of 1860) heeft G. Th. Fechner vooraan in zijne 'Elementen van Psychophysica' de ge-

meenschap tusschen natuur en geest als psychophysische evenwijdigheid zonder wederkeerigheid van werking begrijpelijk en aannemelijk trachten te maken met het beeld van de kromming, die hol heet en bol, alnaar den kant van waar ze wordt gezien; „nadere uitwerking en bewijs," zegt in een boek van 1901 over de nieuwere zielkunde wijlen Eduard von Hartmann, „van hetgeen hij onder psychophysisch parallelisme verstaat, heeft Fechner niet gegeven, en hij vergenoegt er zich vrijwel mede, de vergelijking met holle en bolle zijde van eenen cirkelboog voor eene heldere begripsontwikkeling in de plaats te stellen." Algemeene instemming heeft dat beeld niet gevonden; het is dan ook al aanstonds de vraag, of als meetkundige beeldspraak bij gelegenheid niet boven het beeld der evenwijdigheid dat der kruising zoude te verkiezen zijn. „Natuur en geest," zegt anno 1895 in den derden band zijner Logica W. Wundt, die voor evenwijdigheidsonderwijzer zelf nog wel wil doorgaan, „zijn niet twee kringen, die elkander dekken, of, zooals men ook wel gezegd heeft, een enkele kring, die zich van twee kanten, van binnen en van buiten, laat bezien: het zijn twee gebieden, die elkander kruisen, en slechts een deel van den inhoud samen gemeen hebben." Men zoude zelfs kunnen

beweren, dat beiden alles anders hebben, om dan te vragen, wat met het beeld der evenwijdigheid en zelfs der kruising verduidelijkt is aan een tweevoud van veeleenigheden, waarin over en weer niets gelijkt; H. Rickert in Baden heeft de opmerking gemaakt, dat de beelden, waarmede men het parallelisme betoogen wil, aan de theorie zoowat een even grooten dienst bewijzen als het vermaarde afscheidingsbeeld van Vogt bewezen heeft aan het materialisme. Wanneer echter in 1898 ten onzent prof. G. Heymans laat gelden, dat de helderheid, die men over de theorie verbreidt, meestal slechts de bedrieglijke helderheid van het beeld en niet de echte van het begrip is, vermeldt hij toch met instemming de door Fechner mede te berde gebrachte vergelijking met de verhouding tusschen Ptolemeesche en Coppernicaansche wereldbeschouwing, „die op ondubbelzinnige wijze het onderscheid der beide werelden tot dat tusschen twee menschelijke optingen van eenzelfde stel gegevens herleidt." (Z. f. Ps. u. Ph. d. S. 17 : 63. 66.) De evenwijdigheidsleer als zoodanig blijft doelen op twee, twee stel gegevens, zonder dewelke ook het dilemma geenerlei zin zoude hebben, dat men aan 'het behoud van arbeid' heeft ontleend, en dat Heymans zelf in 1905 onvermijdelijk heeft genoemd.

Op het voetspoor van Fechner heeft in 1892 wijlen Friedrich Paulsen voor het grootere wetenschappelijke en wijsgeerige publiek de evenwijdigheidsleer uiteengezet in zijne wijd en zijd bekende Inleiding. Daar lezen wij, dat gedachten even weinig de vingers kunnen bewegen, als zij de maan kunnen afleiden van hare baan; „wanneer," zegt Paulsen, „eene prikkeling der gehoorzenuw een dier doet opspringen, is dat even goed eene mechanische uitwerking van zuiver physieke oorzaken, als wanneer een rollende biljardbal door stoot een anderen in beweging brengt." Aan de evenwijdigheidsleer, vindt hij, is niet te ontkomen. En willen wij niet terug naar de theorie der 'Wechselwirkung', met haar ontstaan van beweging uit iets wat 'natuurlijk' in het geheel niet voorhanden, met hare verkeering van beweging in iets wat zuiver geestelijk is, dan zullen wij naar zijn zeggen moeten laten gelden, dat de volmaakte physioloog ons den schrijver van de Critiek der Zuivere Rede zoude demonstreeren als eene soort van uurwerk, in beginsel niet anders dan bij schrijfautomaat of speeldoos. Dat onze evenwijdigheidsleer het menschelijk individu tot automaat maakt, is indertijd erkend door A. König, die de theorie slechts wilde laten gelden voor de 'empirie', en ze als onhoudbaar erkende in de 'metaphysica';

zoo heeft ook A. Riehl gezegd, dat ze slechts uitdrukking gaf aan eene methode van uitwendig onderzoek. Wij voor ons laten hier elk meer bepaaldelijk dus te noemen proefondervindelijk onderzoek, dat in zaken van zielkunde trouwens niet veel nieuws van belang heeft opgeleverd, voor hetgeen het is; voor ons is het hier niet de vraag, in hoeverre 'de wetenschap' voor haar deel doelmatig handelt, wanneer zij zoover doenlijk mechanistisch de eenzijdigheid betracht, het is hier de vraag niet, of soms de physiologie het recht heeft en zelfs gedwongen is, bij het nagaan van plantaardige, dierlijke en menschelijke natuurlijkheden op de wijze der evenwijdigheidsleer van alle bezieldheid af te zien, maar of de wijsbegeerte zelve leiden kan en leiden mag tot het leerstellige of dogmatische gevoelen, dat naast het physische het psychische zijnen gang gaat, zonder dat het erin mededoet of medewerkt. En al mag in de natuur werktuiglijkheid van beweging te erkennen zijn, hare werkelijkheid put zich daarin niet uit, gaat daarin niet op; allerminst sluit de werktuiglijkheid van de natuur de oorspronkelijkheden van het natuurlijke leven buiten, en het mechanisme zelf onderstelt 'spontaneïteit'. Wundt heeft indertijd beweerd, dat aan het parallelisme bijna niet meer viel te twijfelen, en wijlen

H. Ebbinghaus heeft zich de overdrijving laten ontvallen, dat de identiteitsleer in den zin der evenwijdigheidstheorie de meening was van bijna alle philosophen; ten onzent gewaagt Heymans er al in 1898 van, dat de verdedigers van den 'influxus physicus' (of invloed van natuur op geest) tegen de moderne — de moderne? — tweezijdentheorie in geslotene gelederen te velde trekken, en ze met even weinig moeite meenen te kunnen terugdringen als vroeger de leer van Leibnitz omtrent de 'harmonie préétablie'. Wijlen Hugo Münsterberg heeft erkend, dat nog bij geen enkel afzonderlijk vraagstuk eene onafwijsbare uitwerking van het parallelistische gezichtspunt was geleverd. En eigenlijk leert de theorie dan ook niets meer of minder dan dat de wereld een wonder is, het wonder eener wereld, die niet ééne wereld is, maar twee, twee heele halve werelden, die toevallig bij elkander passen, naast elkander bestaan of voortloopen en aan elkander beantwoorden, zonder dat zij op elkander iets hoegenaamd vermogen, of elkander iets aandoen.

Is zulk eene theorie 'gegrond op' de empirie, op de ondervinding, en op de ondervinding toepasselijk: is zij waarlijk empirisch? Als stellige ontkenning van de ondervinding der wederkeerigheid van ontvankelijkheid en mededeelzaamheid

in natuur en geest is de tweezijdentheorie ontkennend leerstellig; 'gegrond op' de ondervinding is zij minder. Men vindt, dat de lichamen hunne gedachten, de gedachten hare lichamen moeten hebben, en men wil nu maar zeggen, dat ze wel aan elkander vastzitten, maar juist daarom elkander hebben af te blijven; zietdaar een nogal dogmatischen zin van de evenwijdigheidsleer omtrent lichamelijke beweging en gedachtenverloop. Aan het vrije onderzoek en het vrije nadenken is zij inzooverre niet gunstig; ten aanzien der natuurlijke beweeglijkheden is zij eene onvermurwbaar mechanistische automatentheorie, die het gebruik van psychische denkbaarheid tot verklaring van physische of natuurlijke gebeurlijkheid met stelligheid verbiedt, en onzen Heymans in 1896 de verwachting heeft doen uitspreken, dat op den duur alle natuurverschijnselen herleidbaar zouden blijken tot mechanische. Dat is de natuurkundigen vleiende geest der theorie, waarin ze philosophen doet samengaan met onwijsgeerige physiologen; physiologen hebben gemeend, dat zij ten aanzien van het leven konden rondkomen met onwillekeurige natuurlijkheid van werking en wederwerking zonder vooronderstelling van het eigenmachtige, dat zich niet laat berekenen, maar zich in de levende wereld bij gelegenheid op onvoorziene

wijze naar onvoorziene omstandigheden schikt. En blijkt het, dat het natuurlijke leven van zijne zijde zonder het psychische niet te denken is, dan blijkt niet alleen de wetenschappelijkheid dier physiologen bekrompen, maar ook de evenwijdigheidsleer van de philosophen Paulsen en zijne medestanders verkeerd empirisch, verkeerd wetenschappelijke concessie aan eene tot mode gewordene denkwijze; de heeren wijsgeeren moeten er weer mede verlegen raken, wanneer die mode mocht ophouden mode te zijn. „In dezelfde mate," zegt in een boek van 1911 over 'Brein en Ziel' prof. E. Becher te Munster, „als de neovitalistische beweging veld wint, moet de leer van de wederkeerigheid, of althans hare verzoening met de evenwijdigheidsleer, ingang vinden, en zelfs dat alle verschijnselen der natuurkunde tot een mechanisch verloop te herleiden zijn, geldt tegenwoordig niet meer als zoo van zelf sprekend als eenige tientallen van jaren geleden."

Het parallelisme in den zin, dat aan ons denken natuurlijke werkingen in het zenuwstelsel beantwoorden en vermoeienis des geestes vermoeienis kan heeten van het brein, is ons allen gemeen. Ook mag de evenwijdigheidsleer in weerwil van al het andere als grondstelling of richtsnoer van onderzoek haar betrekkelijk nut, op hare wijze

hare waarde hebben, even als elke andere voor een bepaald doel bedachte en te gebruiken theorie of onderstelling; als leerstelligheid bedoeld is zij niet te houden, niet ondubbelzinnig of standvastig, en allerminst gevrijwaard voor de malste toepassingen. Th. Ziehen, een belijder der leer van den 'echt wetenschappelijken', dat is physieken kant, lost in zijnen 'leiddraad der physiologische psychologie' (2 1893) het geheele denkverloop op in lijdelijk begeleidende verschijnselen tegenover of naast en bij het zakelijk werktuiglijke hersenverloop; — 'epiphænomenalisme'. Een denkbeeld houdt hij voor een voortbrengsel eenvoudig van 'associatie' of vergezelling; het herinneringsbeeld wordt verklaard voor neerslag of overblijfsel van vroegere gevoeligheidsopwekking, en hij neemt aan, dat wanneer in ons het denkbeeld 'gewas' opkomt, eerst de voorstelling ontstaat van het gehoorde en gesprokene woord, waarop dan de ontelbare afzonderlijke voorstellingen van afzonderlijke gewassen zachtkens aan de opgewektheid gaan mededoen. Ook het oordeel verklaart hij voor een uitvloeisel van 'vergezelling' zonder wil of eigenmachtigheid; hij geeft wel toe, dat het niet eenvoudig bestaat uit drie op elkander volgende voorstellingen en het koppelwoord in achterwaarts werkende betrekking tot het onderwerp, in voor-

waarts werkende betrekking tot het gezegde staat, maar meent substraat of onderlaag en grondslag dier dubbelzijdige verhouding „naar alle waarschijnlijkheid" te vinden in een stoffelijk begeleidingsverloop zijner zielig bewuste associatie of vergezelling. (Blz. 159.) Dat in zulk eene theorie van eenzijdige lijdelijkheid der zielgebeurtenissen de werkelijkheid van het opletten, vergelijken en kiezen vlakweg miskend wordt, is al te duidelijk; duidelijk ook is het, dat in eene leer, naar luid waarvan de geest zijne stemmingen, gewaarwordingen en gedachten doorleeft zonder invloed van de natuur, en het lichaam weer langs den geest heen handelt, zonder aan dezen ooit te gehoorzamen, de werkelijkheid onzer ontvankelijkheid en mededéélzaamheid miskend wordt. Laten wij het parallelisme gelden, dan moeten wij, om met wijlen prof. L. Busse te spreken, bijvoorbeeld aannemen, dat in de telegraphische berichten „Fritz angekommen" en „Fritz umgekommen", afgezien van hunnen zin en van de samenwerking in de veeleenigheid van lijf, ziel en geest, het verschil van een paar letters werktuiglijk de voldoende oorzaak medebrengt van het glimlachend zitten blijven in het eene, van het schreeuwend opspringen in het andere geval. Dat zoude op en in het lichaam van eenzelfden mensch het verschil

van een paar schriftelijke haaltjes in hunne werktuiglijk optische werking eenzijdig natuurlijk moeten heeten mede te brengen. Reeds voor betrekkelijk rechtmatig opgemaakte gevolgtrekkingen gelijk Fechners psychophysische wet van Weber belooft het niet veel, dat er al naar tijd en omstandigheden niet alleen bij menschen onder elkander maar ook in eenzelfden mensch verschil is van gevoeligheid voor indrukken of prikkels en prikkelverschillen [1], en gesteld, dat de rekenkundige toeneming der gewaarwordingssterkte aan de meetkundige vergrooting van den prikkel

---

1) Prof. E. Husserl te Göttingen: Wij zullen niet stooten op tegenspraak, wanneer wij erbijvoegen, dat de psychologie totnogtoe geene echte en dus exacte wetten kent, en dat de formules, waaraan zij zelve de eerende benaming van 'wetten' geeft, wel hare groote waarde hebben, maar toch niet meer zijn dan vage veralgemeeningen der ondervinding, uitspraken over 'ongeveer' geldige regelmatigheden van samenzijn en opvolging, die er in het geheel geene aanspraak op maken, met onfeilbare ondubbelzinnige bepaaldheid vast te stellen, wat in exact omschrevene verhoudingen tezamen bestaan of resulteeren moet." ('Prologomena zur reinen Logik' 2 1913, blz. 61.) Leidsche rede: hierbij is nog te begrijpen, dat reeds het op leven en ziel gerichte zoeken zelf naar 'natuurwetten' in den onmiddellijken of aanvankelijken zin der natuurkunde een teeken is van wanbegrip betreffende de kategorieën, en in het psychische de physische noodzakelijkheid met natuurlijke toevalligheid duidelijker moet behept blijken, inzooverre het onderzochte en nagegane meer nadert tot de vrijheid of zelfbepaling van den geest, die de natuurlijke noodzakelijkheid 'zonder uitzondering' vooronderstelt, om ze te buiten te gaan. Leven, ziel en geest zijn niet zonder 'normen'; nog de geest is niet zonder natuurlijke bepaaldheid, maar hij wordt door 'wetten' niet eenzijdig beheerscht. Want in den geest blijkt de werkelijkheid, of leert de werkelijkheid, betrekkelijkerwijze zichzelve te beheerschen, en het verlangen van bewustheden naar natuurwetenschap betreffende bewustheden is ten slotte niet meer dan teeken van zelfverdwazing.

doorloopend en zonder voorbehoud beantwoordde, dan zoude nog de zielkunde als zoodanig daaraan niet veel hebben. Maar Fechners evenwijdigheidstheorie is erger dan nutteloos; wat zoude van alle zielkunde en menschenkennis overblijven, indien hij daarmede gelijk had gehad? De strijd om het bestaan der levende wezens en de geschiedenis des menschdoms verliezen bij zulk eene voorstelling allen zin; vechten doen al aanstonds geene machines, toestellen of automaten, de organismen als niet door gevoel en begeerte gedrevene stelbaarheden even weinig, en het heele menschdom heeft alle eeuwen door daadwerkelijk niets ter wereld uitgevoerd. Zoo schrijven ook nu parallelisten zelve geene opstellen en verhandelingen; hunne leer gedoogt niet, dat hunne hersenen en in het algemeen hunne lichamen anders werken dan automatisch, al schijnen zij daadwerkelijk net te doen als wij, zich aanstellende als waren zij in alle natuurlijkheid heel wat meer. Want evenals anderen doen zij zich voor, alsof zij gewagen van werken en daden, waartoe zij heel wat hadden te boek gesteld, omdat ze dit zoo wilden, en met hunne lichamen allerlei belangwekkende leeringen hadden laten hooren, dewijl dat aan hunne geest- en wilskracht ten dienste stond. In de theorie blijft voor de verhouding tusschen

het verloop van natuurlijke tijdelijkheden en dat der gelijktijdige geestelijkheden niets dan de werkeloos wederkeerige gelijktijdigheid van keer- of ommezijden over; ze gaan samen misschien aan het onbekende derde, waaraan ze keerzijden zijn, of hebben eenvoudig de een aan de ander bijkomstig te heeten, doch over en weer elkander bepalen en door elkander bepaald worden kunnen zij niet. Tot ons eigen lichaam verhouden wij ons niet anders dan tot de hemellichamen, die aan onzen invloed natuurlijk zijn onttrokken; natuurlijk, physisch, kunnen bewustheden elkander geene gedachten mededeelen, en al ons werken en willen is derhalve zelfbegoocheling zonder meer. Terecht schijnt Geulings gezegd te hebben of geschreven, — héeft hij het eigenlijk gezegd of geschreven? — „ubi nihil vales ibi nihil velis", vermag men niets, dan moet men niets willen; redelijkerwijze *wil* men niets uitwerken; men wil niets doen en men wil niet denken, inzooverre dat op zijne wijze ook een doen is. En wat blijft er over van eene berekening, van het aaneendenken eens onderwerps met zijn gezegde tot eenen zin, van het opmaken eener gevolgtrekking uit voor-onderstellingen, zonder den wil om het te doen? Is men echter verstandig in den zin der 'moderne' tweezijdentheorie, in den zin eener 'psychophysisch'

werkelooze evenwijdigheid van tegendeelen, dan doet men niets en wil men niets, niets dan quiëtisme, de poging om het willen af te leeren, al zal ook zulk een trachten weer willen zijn; uitdrukkelijk leeren onder de evenwijdigheidsmannen de 'associatiepsychologen', dat het denken zichzelf herhaalt en reproduceert bij wijze van werktuiglijke voortzetting. Zij ontkennen wat men noemt de spontaneïteit zijner synthesis, de eigenmachtigheid zijner vereeniging.

In vergelijking met de verstandigheid van zulke opvattingen blijkt het aloude geloof aan wederkeerigheid van werking niet meer dan natuurlijk; de evenwijdigheidstheorie is een bedenksel van het verstand, dat moeilijkheden bedenkt, en nog erger moeilijkheden baart of medebrengt. Zuivere rede ontkent geene drijfveeren of beweegredenen, die ze niet vooronderstelt in de behoorlijke richting, en zal bijv. toegeven, dat dieren en menschen elkander veel nadoen, of kunnen nadoen, lichamelijk nadoen, juist inzooverre zij dit natuurlijk zielig of geestelijk verlangen of willen; ze zal hier het verschil niet miskennen tusschen levende wezens en de toestellen, werktuigen of automaten, die elkander niets nadoen. Ze verzuimt ook niet, den geest der samenleving te bedenken, met zijne verdeeling van den arbeid, ten gevolge waarvan

eene verscheidenheid van personen met een gemeenschappelijk doel elkander kunnen in de hand werken. Of zal het nog eens eenzijdig uit wetten van natuur- en scheikunde begrijpelijk worden, dat verdeeldheid tot samenwerking in huisgezin, maatschappij en staat lichamelijk natuurlijk ontstaat, verloopt en afloopt, zooals wij het zien, of kunnen zien, gebeuren? Cicero heeft gewaagd van de onmogelijkheid, dat de annalen van Ennius als leesbaarheden hadden kunnen ontstaan uit eene menigte van toevallig ter aarde gevallen of geworpen letters; wij voor ons zullen de waarschijnlijkheid onzeggelijk gering noemen van de denkbaarheid, dat op blind werktuiglijke wijze eene Ilias of Kantische Critiek ontstaat, — en dat de geschiedenis van het menschdom lichamelijk had kunnen verloopen, zooals zij verloopen is, onaangedaan door alle geestelijke of zielige drijfveeren en beweegredenen ter wereld. Een voertuig, dat zich blind werktuiglijk voortbeweegt en niet planmatig, zegge geestelijk, wordt bestuurd, een voertuig dus, dat geen 'voertuig' is, komt niet terecht, waar het als natuurlijk middel van vervoer zoude hebben te komen; de automatentheorie der evenwijdigheidsmannen laat zich niet eens recht denken, al zullen wij voor ons hier bedenken, dat ook de $\sqrt{-1}$ zijne denkbaarheid heeft. Heymans

heeft het in 1898 bij een als automatentheorie begrepen parallelisme niet eenvoudig gelaten; van wilsvrijheid heeft hij nooit willen hooren, maar hij heeft toen toch den psychisch werkelijken en werkenden samenhang aller gebeurtenissen ter overweging voorgehouden, waarmede dan weliswaar aan de psychophysische evenwijdigheid stilweg een duw werd gegeven van een aan dien van Ziehen tegenovergestelden kant. In gemeenschap of wederkeerigheid van werkzaamheid zoude met het psychische de buiten het bewustzijn verblijvende werkelijkheid verkeeren, die physiek of natuurlijk lijkt aan ons, maar op zichzelve psychisch is; dat het in de natuur schuilende onbewuste psychische het zielige is, dat van de geestelijke bewustheden altoos nog verschilt, werd er niet bijgevoegd. Naast of tegenover het zoogenoemd bewuste psychische werd het onbewuste psychische opgesteld bij wijze van 'psychisch monisme' of 'panpsychisme'; tot de erkenning van een onderscheid tusschen het zielige in de natuur en het geestelijke der bewustheden kwam het in de bewoordingen niet, maar Fechners eigene leer had zich hier toch verhelderd tot het begrip van een parallelisme, dat geen stand vermocht te houden voor het ware en volledige bewustzijn. (Vgl. Z. f. Ps. u. Ph. d. S. 17 : 86.) Inzooverre het

parallelisme bleef gelden, heeft ook de automatentheorie moeten blijven mededoen, het geloof aan eene automatische doorloopendheid van het natuurlijke als zoodanig; het door de natuurkundigen begeerde en door de nieuwere wijsgeerigheid als ancilla scientiæ geleverde automatische was ook door Heymans niet gestaafd of uit den weg geruimd. Op den grondslag eener leer van albezieling, die zoude willen blijven medespreken als evenwijdigheidsleer, moeten wij blijven aannemen, dat eene speld, die als bezielde uitwendigheid de huid is binnengedrongen van een menschelijk lichaam en zoodoende deszelfs zenuwen schadelijk heeft geprikkeld, als speldachtige zieligheid, als onbewust vinnige inwendigheid de menschelijke ziel mystiek of door en door gevoelig en zonder begrip, dat is geheimzinnig, heeft bewerkt en geprikkeld, met het gevolg, dat deze daardoor misschien tot springens en schreeuwens toe geroerd en beroerd werd, zonder dat toch 'hierom' iets van dien aard physiek gebeurde, anders ten minste dan bij wijze van eigenwaan. Natuurlijk vermag nu eenmaal de ziel niets, zoolang de tweezijdentheorie als evenwijdigheidsleer moet gelden; het parallelisme vooronderstelt, worden aan de zijde der lichamelijkheid bewegingen en (?) geluiden, gebaren en (?) kreten van zelf en zonder gevoel of bedoeling

met blinde noodzakelijkheid teweeggebracht. Laat ons afzien van de vraag, waarom bijv. bij eene door geneeskundige verdooving teweeggebrachte gevoelloosheid het opspringen en schreeuwen na den speldeprik wegblijven: ook de evenwijdigheidsleer gaat zoover als zij gaat, en veel vragen geeft ook bij haar weer aanleiding tot veel verzinsels.

Alsof psyché en noûs, anima en mens, door geen Griek of Romein ooit waren onderscheiden, hebben wij bij het parallelisme van Heymans gehoord van het bewuste en het onbewuste psychische.[1] En met behulp dier vereenzelviging van tegendeelen bleek of scheen dan de automatentheorie automatisch en zonder vrijheid of oorspronkelijkheid meteen de theorie der albezieling, ook al weer net als bij Spinoza. „Omnia, quamvis diversis gradibus, animata", had van de Kabbalisten Spinoza geleerd, en ook Paulsen had in 1892 al even weinig voor de bezieling eene vaste grens gezien, wat hij als philophieprofessor misschien bedacht had bij het woord van Heraclitus, dat men de grenzen der ziel niet vinden zal, al bewandelt men alle wegen. „Natuurlijk zag Paulsen

1) Dat vroeger Anaxagoras tusschen ziel en geest niet behoorlijk had onderscheiden, zegt Aristoteles 'over de ziel' 1 : 2, 5. 13; vgl. nog de vereenzelviging van psyché en noûs in Wijsh. 9 : 15. In de 'wetenschappelijke' zielkunde onzer dagen bederft de opvatting van bewustheden als zielen den gedachtengang bijna overal, en dit, ofschoon men aan 'zielen' niet eens gelooft.

verschillen tusschen dieren en gewassen, die hij niet wilde miskennen; het hylozoïsme was echter eene voorstelling, die zich aan de nieuwe biologie bijna onweerstaanbaar opdrong", mocht vroeger Kant hebben gezegd wat hij wilde. Een leven zonder zorg of vreugde heeft in eene oude Grieksche spreekwijze (Plat. Gorg. 494a) een leven als een steen geheeten, maar zoo sprekende heeft men nog niet beseft, dat een steen zelf werkelijk medeleefde; „de elementen zijn onbezielde stof", heeft ('over het besch. leven' 1) Philo van Alexandrië geschreven, en nog in 1786 heeft Kant (4 : 439 Hart.) beweerd, dat alle stof als zoodanig levenloos is, dat er zonder 'traagheid' der stof van eene eigenlijk gezegde natuurwetenschap geene sprake kan zijn, en dat het hylozoïsme de dood ware van alle natuurphilosophie. Maar met de theosophische denkbeelden der oudheid was Kant niet vertrouwd, en ook de geschriften van Fechner had hij nog niet achter den rug. Wijlen K. Lasswitz wel. En in Mirax, eene 'zeepbel' van 1888, heeft die geestig den draak gestoken met hem, die overal geesten ziet, de geesten der natuur, eene geestenwereld achter de natuur, allereerst een aardgeest binnen in de aarde[1]; met zijne

---

1) Nach Ansicht des Professors ist eben die Erde ein beseeltes Wesen, und wenn wir hier als Menschen nicht mehr leben können, dann leben

'Zeepbellen' en 'Droomkrystallen' heeft Lasswitz 'de Kleine Geschriften van Dr. Mises' overtroffen. Ziehen heeft in 1893 de theorie der albezieling verworpen als mythe, of mythologie, maar die heeft op zijne beurt over de schors der groote hersenen een boek opengedaan, dat door Busse bespot is als „eine Mythologie der Grosshirnrinde". En aan wijlen Fr. Jodl heeft indertijd Joh. Rehmke het recht ontzegd, om zich, zoo hij de albezieling niet liet gelden, toch nog parallelist te noemen. Het wordt niet steeds uitdrukkelijk gezegd, of de albezielers in hun monisme alles nu eigenlijk bewust of onbewust achten, al spreken zij over zielen, als waren dat geesten, en al verbijsteren zij zichzelven en anderen met veralgemeeningen van hun bewustzijn; Heymans noemt in zijne colleges de psychologie wetenschap der bewustzijnsverschijnselen, gelijk om eene andere reden prof. Jos. Geyser te Munster er nog in 1914 voor is, uit de psychologie het onbewuste zooveel doenlijk weg te houden. Wij voor ons hebben te bedenken, dat het min bewuste of onderbewuste mededoet in gewaarwording, gevoel, gewoonten en vergetelheid reeds van de bewustheden zelve, die zonder afgetrokkenheid of betrekkelijke bewusteloosheid

---

wir weiter als Erinnerungen der Erdseele. — Sagt Fechner, schaltete der Professor ein." Lasswitz, Traumkristalle S. 155.

betreffende het minder opgemerkte niet eens aandachtig kunnen zijn; bewustzijnsveralgemeening mag nu zeggen, dat het verschil der natuurlijkheid van het menschelijk bewustzijn overal en altijd slechts een verschil van graad is, maar men kan die bewering ook omkeeren, zeggende, dat het verschil der menschelijke bewustheden van het onbewust en dom natuurlijke niet meer dan graadverschil is. En zullen wij niet mogen of moeten zeggen, dat in ons het leven der organen, het organische leven, het leven zelf, nog onbewust is? Is ten slotte het psychische van dat leven hetzelfde als het physische van den steen? De vaste grens mag nergens zijn, en aan de levenloosheid zelve mag zich een weerschijn waarneembaar maken van het andere, van haar tegendeel; niettemin of juist daarom is er onderscheid aan alles, tusschen alles. Niets is ononderscheidenlijk een, en alles is ongescheiden onderscheiden; graden van het een zijn graden van het andere of omgekeerde, in menschen en dieren, in dieren en gewassen, in het levende en de levenloosheid. Met oude theosophen, middeleeuwsche Kabbalisten en den nog niet zeer 'modernen' Spinoza denken Paulsen en Heymans de levenloosheid weg en ze zien uitsluitend bezieldheid, bezieling, albezieling; zulk een geloof evenwel aan alzijdige, doorloopende

en uitsluitende of weer eenzijdige psychose der wereld is slechts eene levenloosheid, leven en dood verwarrende veralgemeening van hun denken, die zij uit de ondervinding niet hebben, al is het eene veralgemeening, waartoe een evenwijdigheidsonderwijzer als van zelf en onwillekeurig komt.

Onwillekeurig of werktuiglijk komt men naar het zeggen der evenwijdigheidsmannen eigenlijk tot alles; ook daarin zijn zij niet veel meer dan Spinozisten, en de eigenaardigheid van het psychische, die ze tegenover de natuurmannen verdedigen, is de eigenaardigheid van het onvrije, dat de verdediging niet waard is. Evenzeer als aan het menschelijk denken Ziehen „de spontaneïteit van de synthesis" ontzegt, zal in 1808 ook Benno Erdmann „spontaneïteit en synthesis buitensluiten", en hooren wij Heymans, dan wordt onze vrijheid al even weinig beter dan die der automaten. Ontwikkeling van het begrip der werkelijkheid uit mogelijkheid door onmogelijkheid, noodzakelijkheid en toevalligheid tot zelfstandigheid en vrijheid is hem vreemd; wetenschappelijke monisten en parallelisten 'gelooven' aan de noodzakelijkheid, en aan de waarheid harer eenzijdigheid. De eigenaardigheid van het geestelijke blijft voor hen bijzonderheid van het onvrijwillig verloopende, het niet natuurlijk noodzakelijke, dat

met de noodzakelijkheid van het natuurlijke zijnen gang gaat. En gelijk Anánkee of Adrásteia geheerscht heeft naar het zeggen van de 'ingewijde' oude Grieken, die met de Kâlakenners der oude Indiërs onder den invloed waren geraakt eener oud Perzische theosophie, zoo is bij de moderne evenwijdigheidsmonisten de leer der noodzakelijkheid grond- en hoofdgedachte. In het woord spontaneïteit mag nog Fechner zin hebben willen leggen, toen hij bij spontaneïteit en receptiviteit aan de verhouding dacht van man en vrouw; het geloof aan de vrijheid is te verbannen, onverschillig, of men met Spinoza bewegingen en gedachten als een en dezelfde op twee wijzen uitgedrukte zaak aan het onbekende derde laat samengaan, met Ziehen het geestesleven als eene lijdelijke bijkomstigheid aan het natuurlijke beschouwt, dan wel met Heymans heimelijke identiteit leert van het natuurlijke met het psychisch of zielig genoemde geestelijke, om aan het laatste den voorrang te geven. Evenals namelijk Ziehen de onderlinge werkzaamheid van het natuurlijke de doorloopende ware noemt en onze gedachten begeleidende doch onderbrokene schaduwen acht van de natuurlijke gebeurtenissen, noemt Heymans omgekeerd het psychische, waarmede hij dan de bewustheden bedoelt, „de ware realiteit", om van zijne zijde

weer de werkzaamheid van het natuurlijke als onderbrokene en valsche oorzakelijkheid van het slechts in schijn of àls schijn voorhandene aan te merken; zoo had reeds in de oudheid de sophist Gorgias de natuur voor het eigenlijk niet bestaande verklaard. Wijlen E. Mach verklaarde te zijner tijd al het geloof aan causaliteit voor fetisjisme, en bij Th. Ribot o. a. heet het bewustzijn „un simple phénomène surajouté à l'activité cérébrale". Maar Heymans (Z. f. Ps. 76 : 219) blijft bij al zijne proeven gelooven aan de absolute causaliteit van het onbewust bewuste psychische; van zijne zijde houdt hij dan de natuurlijke gegevens der zinnen zelfs of juist als lichamen voor begeleidende schaduwen van de werkelijkheid des bewustzijns, schijnzaken, die voor een universeel bewustzijn geen stand houden zelfs als schijn, en de evenwijdigheidsonderstelling, die hij voor zich aanhoudt, heet in 1916 (t. a. p.) nog slechts *psychisch parallelisme*, dat is de leer eener evenwijdigheid van het psychische met zichzelf.

* * *

Wat bij de onbesnoeide benaming van *het psychophysische parallelisme* uit onszelven zoude kunnen bedacht worden, is niet zonder zin, en zoude zich om te beginnen wel laten hooren. Voor Aristoteles

is de noûs of mens, het bewustzijn, niet de psyché, anima of ziel geweest, en later heeft ook iemand als Plotinus tusschen beiden stelselmatig onderscheiden; redelijkerwijze denken wijzelve bij het woord ziel aan levensverenkeling zonder meer, die aan het bewustzijn der persoonlijkheid als zoodanig niet toe is, maar de betrekkelijke denkbaarheid heeft van de individualiteit, van het levende wezen, dat zonder houdbare gesteldheid in de natuurlijke werkelijkheid mededoet als uiterste van realiteit, als realiteit van onmiddellijke onvastheid, die slechts verschijnt, om zich aldoor of onophoudelijk te verkeeren en snel weer te verdwijnen. En genoemd wordt nu sedert Fechners 'Psychophysica' een parallelisme van het physische en het psychische; daarbij zouden wij al aanstonds zelve kunnen vinden, dat het levende wezen of individu in het algemeen zich laat houden voor eenheid van keerzijden, eenheid, waaraan zich het verlevendigende of bezielende en het lichamelijke of bezielde verhouden gelijk het in- en uitwendige, dat uitwendig en in de ruimte als organisme beschouwd veeleenig orgaan zijner ziel, inwendig of onlichamelijk genomen veeleenige functie van eigen lichaam heeten kan. En alnaar men uitging van binnen- of buitenzijde, van het nooúmenon of het phainómenon, had alsdan de ziel of het

lijf den grooteren schijn van wezenlijkheid en zelfstandigheid, terwijl in werkelijkheid 'eenheid van tegendeelen' ware te erkennen, zonder geloof aan afzonderlijke bestaanbaarheid hetzij van lijf hetzij van ziel. Het geloof aan 'substanties' of onderstandigheden en 'substraten' of onderlagen ook van bewustheden gaat op de wijze van het zelfbedrog door middel van vreemde woorden de Idee te buiten; op zichzelf is men niets, en eigene ziel mag men als levende veeleenigheid het wezenlijke 'subject' noemen, ze wordt daarmede even weinig 'onderworpenheid' als 'onderlaag' of 'onderstandigheid', zij zoo weinig als het lichaam. Eenzijdige bestaanbaarheid toovert alleen met behulp der vreemde en onverstane woorden de eenzijdige onderstelling voor; ikzelf ben niet voorhanden, en bestendig mij alleen in de verkeering, zoodat de zelfonderscheiding van het ik geene realiteit heeft, die zich niet meteen weer opheft. En de ziel heeft als levensverenkeling de betrekkelijkheid niet alleen maar ook de vergankelijkheid van het individu; zij is de individueele of in zichzelve tot samenwerking onderscheidene eenheid als onzienlijke eenheid van werkzaamheid, die hare lichamelijkheid van zelve moet heeten te bezielen, maar niet na het wegvallen daarvan overblijft als ding of ledige huls, als stukje

realiteit. De ziel is geene realiteit, maar in alle werkelijkheid idealiteit van het levende wezen zonder meer; in het algemeen gesproken is de waarheid der werkelijkheid veeleenigheid niet van werkzame zelfstandigheden, maar van factoren, die zich niet zonder zelfverkeering en zelfopheffing bestendigen, en ook de werkelijkheid van de ziel is niets zonder hare toestanden en hare werkzaamheid, die de werkzaamheid van haar lichaam is, — zoolang dat lichaam duurt.

Zoo sprekende blijven wij voor ons denken aan natuurlijkheid, die in hare afzonderlijkheid zakelijk en onzakelijk niet toe is aan menschelijk bewustzijn. Wij denken aan het leven in de Natuur, dat 'physisch' is en 'psychisch' tegelijk, niet echter al 'noëtisch'; wij denken aan het natuurlijke, dat levend is zonder meer, levend zonder bezinning. Onze evenwijdigheidsleer daarentegen bedoelt met het psychische of zielige het noëtische of geestelijke, en ontkent het psychische aan de zijde van het physische, het psychische van of in het physische, met stelligheid, om zoo doende organismen te houden voor automaten, en dit al zijn de woorden albezieling en panpsychisme juist bij de evenwijdigheidsverkondigers schering en inslag. Wat bij henzelven en anderen voor hunne theorie onmiddellijk schijnt te spreken,

het is de gedachte, dat de ervaring ervan het natuurbegrip vereenvoudigt door vooronderstelling van een ononderbroken of doorloopend 'en' afgerond of gesloten natuurmechanisme, waarin zonder eigenmachtigheden en grillige onberekenbaarheden de organismen werktuiglijk mededoen, — hetgeen eenvoudiger is dan iets anders. De meetkunde evenwel, zeggen wij met Hans Driesch, ware eenvoudiger zonder derde afmeting; ook ware een beweeglijkheidsmechanisme zonder meer weer eenvoudiger dan de van raadselen vervulde natuur, waarvoor zich reeds de natuurkunde onzer dagen uit zichzelve gesteld weet. En voor datgene, wat wij menschen als natuurbesprekers en natuuronderzoekers het liefst zouden vinden, of het eenvoudigst zouden vinden, heeft nu eenmaal de Natuur geen oor; allerminst is eene automatentheorie reeds de ware leer omtrent de wereld van levende wezens. Tusschen de levenlooze natuur en ons menschen bemiddelen gewassen en dieren. En aan de physische zijde, om het zoo te zeggen, brengen die het psychische mede, dat in ongetelde graden van onontwikkeldheid en mindere ontwikkeldheid op de wijze van de ten slotte dierlijke gewaarwording het geestelijk bewustzijn is, of nog niet is, maar mogelijk maakt en voorbereidt; in het zielig natuurlijke schuilt het geestelijke, of

het doet daarin bereids mede, al naar men het neemt. De natuur is voor den geest het verwante vreemde, het onbewuste, dat op de wijze van het zielige tot het geestelijke nadert, of daartoe komt, om er zijne waarheid in te vinden, om er in mede te doen alzoo, en niet om er evenwijdig aan te blijven. De natuur doet mede in den geest; de geest doet mede in de natuur. En als psychisch of zielig zijn met name de dieren te erkennen in alle graden hunner onontwikkeld blijvende menschelijkheid; zoo hebben onze bewustheden het zielige als het andere van zichzelven, als het verwante vreemde, in het natuurlijke mede tegenover zich, en meteen hebben zij het in eigene dierlijkheid weer aan zichzelven, doch het een blijft in het ander overgaan en overspelen in alle graden van verschillende veeleenigheid. In het natuurlijke doet het zielige mede, dat de onontwikkeldheid van onzen geest is, en onze bewustheden hebben aan de natuurlijkheden van buiten en binnen het onbewuste, dat niet enkel voor ze uit en om ze heen, maar door en door als weerschijn en schaduw harer eigene helderheid mededoet en voortduurt.

Nogal ondiep en oppervlakkig doelt het psychophysische parallelisme op verhouding van gelijktijdigheid tusschen datgene, wat gevoeld, gedacht en gewild wordt in bewustheden, en wat 'voor'

die bewustheden zijn natuurlijken gang gaat, om zoo doende voel- en waarneembaar tot verschijnsel te worden; in de theorie als zoodanig wordt minder bedacht, dat wij de geestelijke leeringen, die wij elkander mededeelen, natuurlijk zullen moeten kunnen vernemen, of laten vernemen. Want het door elkander heenwerken van het geestelijke en het natuurlijke is voor de theorie van zelf eene bedenkelijkheid. Onze eigene ziel intusschen mag aan anderen in de gedaante van ons lichaam verschijnen, in den vorm van dat lichaam zich waarneembaar maken, lichamelijk 'vernemen' laat ze zich niet, en toch is juist de — niet geestelijke maar — psychische stem, de stem van de ziel, de echte of dierlijke ziel, eene stem der natuur. Zoo is zielig of psychisch datgene een factor van de physis of natuur, wat de bewustheden bij wijze van zelfkennis doorleven en beleven als (noëtische) werkelijkheid van den geest, die de werkelijkheid van de rede is en de waarheid medebrengt van het woord; wij miskennen hierbij niet, dat niettemin of juist daarom het objectieve en het subjectieve, het waarneembare en het voel- of ook verneembare, zich laten vergelijken met het — gepolarizeerde, waarvan de tegendeelen samengaan, of over en weer verband houden, zonder dat het een het ander eenzijdig mag

heeten te veroorzaken of te bewerken. Maar ons waarschuwt reeds de afgetrokkene 'functie' in den zin der wiskunde voor de verkeering van zulk eene zeggelijkheid tot eenzijdige ontkenning of loochening van de macht der zuivere denkbaarheid, van het logische in wederkeerige bepaling en bepaalbaarheid; juist omdat of in zooverre wij dan de wederkeerigheid van werkzaamheid der werkelijkheid, die veeleenigheid van tegendeelen is, niet aan zelfstandigheden toeschrijven, maar aan veranderlijke factoren van het bestendig product, kunnen wij overtuigd blijven van de gemeenschap, de daadwerkelijke en werkdadige gemeenschap van alles, al blijft van zelve de gemeenschap van het bewuste en het onbewuste, het geestelijke en het natuurlijke, op hare wijze en van de eene zijde hopeloos ondoorzichtig. In de Grieksche oudheid heeft Diogenes van Apollonia de opmerking nagelaten, dat onderlinge bedrijvigheid en lijdelijkheid niet mogelijk waren, indien niet alles uit één was; in redelijkheid laat zich daarbij bedenken, dat alles uit één is op de wijze van het noëtische, het psychische en het physische, van het geestelijke, het zielige en het niet meer dan natuurlijke, en op de wijze der ware, der volledige, eenheidsleer, die veeléénigheidsleer is, kan men overtuigd blijven van de verkeering, die in

geestelijkheden door natuurlijkheden, in natuurlijkheden door geestelijkheden wordt gaande gehouden. Geene verandering, in natuurlijke zelfstandigheden door geestelijke, in geestelijke zelfstandigheden door natuurlijke, bewerkt of veroorzaakt; toch komt de geest van nature telkens op nieuw tot zulk eene gedachte, omdat de waarheid het begrip is eener niet eenzijdig werkelooze maar lijdelijk bedrijvige en bedrijvig lijdelijke werkelijkheid, waarin alles vol verkeering zijner bestendigheid en bestendigheid van verkeering werkelijk wederkeerig aan elkander beantwoordt, zich naar elkander schikt en richt. Zoo kiemt de wijsheid in de natuurlijke wijze van geestelijke wereldopvatting; de leer echter der evenwijdigheid van sub- en objectief verloop, hoewel ontstaan uit werkelijke en onvermijdelijke verlegenheid des verstands, laat op hare beurt hare voorstanders verlegen met allerlei bedenkelijkheden.

Aan het gelóóf in de theorie blijkt eene vergelijking van de 'voor' de bewustheden tegenwoordige verscheidenheid van natuurlijkheden met de verscheidenheid van de denkbaarheden en gebeurlijkheden, die het voelende, denkende en willende ik zijne eigene acht, niet lang bevorderlijk. Fechner (E. d. Ps.^{2} 2 : 526) heeft aangenomen, dat physische verscheidenheid zich tot

het eenvoudige psychisch samentrekt; is reeds dat nog eene evenwijdigheidsgedachte? Worden van vaderlijke en moederlijke geslachtscellen de psychische overeenkomstigheden met of zonder bewustzijn tot nieuwe eenheid langs den weg der evenwijdigheid? In een boek over 'de ziekten der persoonlijkheid' (° 1884) heeft indertijd Th. Ribot beweerd: „Le moi est une coordination." (Blz. 171.) „Le moi n'existe qu'à la condition de varier continuellement; ce point est incontesté." (Blz. 32.) „Le principe d'individuation, c'est l'organisme." (Blz. 48.) „La personnalité est un composé très complexe." (Blz. 40.) „L'unité et la complexité du moi ne sont que l'expression subjective de l'unité et de la complexité de l'organisme." (Blz. 41.) „Quelle hypothèse plus simple, plus naturelle, que de voir dans l'identité consciente la manifestation intérieure de cette identité extérieure qui est dans l'organisme?" (Blz. 96.) „Dans tout événement psychique l'élément fondamental est le processus nerveux; l'autre n'est que le concomitant." (Blz. 13.) Is van de bewustheden alles denkbaar als iets, wat zonder eigenmachtigheid of oorspronkelijkheid met het lichamelijke samengaat, zeggen wij bij wijze van werktuiglijke aansluiting en vergezelling? Ziehen zelf laat gelden, dat de voorstelling van de ruimte functie is of werk-

zaamheid van het oorspronkelijke, dat zich uit werktuiglijke of automatische vergezelling niet laat verklaren; hij meent allicht niettemin, dat in zijnen geest a en b zich tot de som a + b werktuiglijk vereenigen of aaneensluiten, — dat met vijf en twintig vergeleken vijfentwintig geen verschil maakt. Hij zal echter zelf niet meenen, dat $(a+b)^2$ voortkomt uit een werktuiglijk samenkomend a^2+b^2; de associatie- of 'mind-stuff'-theorie van Ziehen voldoet allerminst, al doet in de bewustheden ook werktuiglijkheid mede van begeleiding en vergezelling. En de evenwijdigheidsleer ook van anderen bevredigt even weinig; de theorie voldoet heelemáál niet. Tusschen waarnemingen en begrippen staan voorstellingen en denkbeelden, die men heeft bij herinnering; eigenlijk doet reeds in de aanschouwing die herinnering mede, doch wat ze medebrengt is subjectief, en veelszins min ofte meer gewijzigd en vervalscht, niet alleen door wegval maar ook door bijkomst van bestanddeelen. Het laat zich niet eenzijdig opvatten als herhaling van iets aan een der beide zijden, maar is een geheel van gemengde afkomst; wat zoude nu aan het herinnerde geheel objectief moeten beantwoorden? Reeds het aanmerken zelf van verscheidenheden als geheelen, het ineendenken tot geheelen, het denkend vereenigen is

voor het parallelisme eene onverteerbaarheid. En verhoudingsgeheelen laten zich zelfs herkennen, nadat voor de gewaarwording elk afzonderlijk bestanddeel door een ander is vervangen; zoo zal men bij gelegenheid een gezongen wijsje herkennen, dat men al gehoord had in anderen toonaard. Wat zoude weer aan de herkenning objectief moeten beantwoorden, en wat aan de oplettendheid, de aandacht, die in herinnering en herkenning vooronderstelt is?

De werkelijkheid van de herinnering is de werkelijkheid van de idealiteit, waarin de realiteit als het opgehevene verschijnt; dat kan in de natuur zonder meer geene ommezijde hebben van — realiteit. En zoo laat zich meer bedenken. In de wereld der lichamen is aan schaduwen niet alles weer te vinden wat aan de lichamen vorm heeft te heeten en inhoud en verandering; van dien aard, zoude men zoo zeggen, is de verhouding van de parallelistisch bedoelde natuurlijkheden tot de bewustheden, in zooverre deze allerlei medebrengen of inhouden, wat zich aan de overzijde niet vertoonen kan. Het begrip mag op zijne wijze arm zijn in vergelijking met de natuurlijke gesteldheid, het begrip van steen, boom of dier veel minder omvatten dan de betrokkene natuurlijke zaak; het omgekeerde geldt

evenzeer, en zoo zouden wij dan met Wundt kunnen komen niet tot het beeld der evenwijdigheid, maar tot dat der kruising, — waarvan dan weer geen gelóófsartikel ware te maken. Maar hoe zoude het heimelijke wezen van prikkelingen en bewegingen in de groote hersenen den zuiveren eenvoud moeten spiegelen reeds van een enkelen muzikalen toon, een zuiveren toon: hoe moet hier een meervoud van waarneembaarheden de keerzijde van het verneembare enkelvoudige zijn? In alle stilte is het rijk der hoorbaarheden, zoo goed als dat der zichtbaarheden, van getalverhoudingen vervuld. Maar hebben de overeenstemmingen en wanklanken, die men verneemt, waarneembare en 'evenwijdige', in zekeren zin dus gelijke en gelijkvormige ommezijden: is eene natuurlijke keerzijde bestaanbaar van onze bevrediging en ontevredenheid bij het hooren van welluidendheden en wanluidendheden? Kan, om weer iets anders te noemen, het bewustzijn van mogelijkheid en onmogelijkheid, noodzakelijkheid, toevalligheid en waarschijnlijkheid worden vertegenwoordigd door eene stoffelijke of zakelijke en in beweging verkeerende ommezijde? Geene ommezijde van natuurlijkheid laat zich denken ook aan begrippen van doel en waarde; koopt men iets, omdat men er waarde aan hecht, dan laat zich

van de waardeering als zoodanig geene lichamelijke keerzijde denken. En dat geldt van elk nadenken met zijne taak en zijn doel, zijne belangstelling en oplettendheid of afgetrokkenheid, zijn overleg, zijn wikken en wegen, zijne pogingen of proeven, vergelijkingen, vergissingen en verbeterende bedenksels, zijn verbijzonderen en zijn veralgemeenen, zijn oordeelen en gevolgtrekken, zijn besef van verkeerdheid en juistheid, zijne geloovigheid, zijne twijfelingen en zijne overtuigdheid. Alleen voor psychologie zonder logica, alleen voor zielkunde zonder begrip, zielkunde, waarin alleen van gewaarwordingen en voorstellingen werk wordt gemaakt, kan het eene wijle verborgen blijven, dat ons geestesleven veel meer inhoudt of medebrengt, dan hetgeen wat men zoo noemt physisch is te parallelizeeren, en zeer spoedig moet bij aanhoudende navraag de evenwijdigheidstheorie te kort schieten, die de levende natuurlijkheden verdenkt tot beweeglijkheden zonder meer. De tijdelooze natuur ten slotte van de nieuwe wiskundig natuurkundige betrekkelijkheidstheorie zullen wij hier daarlaten. Maar wat zoude reeds in het iets vroeger bedachte of verzonnene rijk der elektronen moeten beantwoorden aan eene vertelling, waarin ik vertel, hoe ik vroeger iets verteld hèb, — wat aan eene tijdsbepaling voor de

toekomst, waarbij vandaag verzocht wordt om eene uitlegging op een bepaald uur overmorgen, wat aan de bijgedachten, waarvan het dien ten gevolge later gezegde en gehoorde zal vergezeld gaan?

„Het parallelisme," zegt over Lijf en Ziel schrijvende in 1916 de neovitalist H. Driesch, „heeft zich meestal zijne taak bijzonder gemakkelijk gemaakt, en is doorloopend op het gebied der onbepaalde algemeenheden gebleven; wanneer het al eens tot meer bepaaldheid kwam, gebeurde dit in den trant der zoogenoemde analogieën." Dat bij de verhouding van natuur en geest met eene verwijzing naar het bolle en holle eener zelfde kromming niet veel is gedaan, is inderdaad nogal duidelijk. En het onbewuste leven van de natuur blijkt al aanstonds het psychische, dat zoo vrij is aan de physische zijde mede te doen in alle physische of natuurlijke bewusteloosheid; omgekeerd doet het onbewuste of natuurlijke en physische als het verwante vreemde weer onuitroeibaar mede in onze bewustheden, die in de ongeschoolde spreekwijze der evenwijdigheidsmannen het psychische zelf heeten, terwijl het juist de vraag moest heeten in hoeverre bijv. de denkgewoonten der geestelijke bewustheden, als gevallen eener 'tweede natuur', bevrijding en vrijheid des geestes medebrengen, dan wel als

onwillekeurigheden of werktuiglijkheden reeds weder physisch, psychisch en zielig zijn. Reeds aan het eenvoudigste geval van aandoening of gewaarwording en levensteeken of gebaar kan de evenwijdigheidstheorie geen recht laten wedervaren. En dat men iets verneme, of late vernemen, wordt in eene leer, die van verinwendiging der uitwendigheid, van veruitwendiging der inwendigheid niet hooren wil, die van de werkelijkheid de gemeenschap der wederkeerigheid miskent, uiteraard niet gedoogd. De theorie gaat in tegen de ondervinding, weerspreekt wat wij als wederkeerige bepaalbaarheid en veranderlijkheid van het onlichamelijke door het lichamelijke, van het lichamelijke door het onlichamelijke dag aan dag beleven, en leert niet bedenken, dat ook de schijn dier zelfverkeering zijn wezen moet hebben, — dat in de ware leer ook de schijn als begrijpelijkheid tot zijn recht komt. In het licht der oneindigheid, in het absolute idealisme, is de zelfstandigheid weg van elke theorie; geene theorie is de ware leer, en de onmiddellijke of aanvankelijke en voorloopige opvatting van de wederkeerigheid zelve heeft als theorie hare onvermijdelijke bedenkelijkheden. Zoo blijft men in de leer van zuivere rede bij het geloof aan oorzaken en uitwerksels ook niet staan. De evenwijdigheidsleer echter,

temidden van gesprekken over werkelijkheid en werkzaamheid, over bewerking en uitwerking, tegenwerking, medewerking en samenwerking als 'criticisme' voorgedragen, om de gebeurlijkheid van dat alles in verhouding van natuur en geest te loochenen en de werkelijkheid van beider wederkeerige werkeloosheid af te kondigen, ontkent en verloochent in die afkondiging metterdaad zichzelve. Zoo zouden wij mogen doen, alsof zij zich niet had laten vernemen; de leerstellige bewering, dat het geloof aan alzijdige wederkeerigheid heeft te wijken voor de onderstelling van eenzijdig blijvende psychische en physische, eenzijdig blijvende physische òf psychische causaliteit, zouden wij als 'ongehoord' eigenlijk wel buiten beschouwing mogen laten.

„Nihil est in mundo intelligibili," zegt Paulsen, „quod non sit datum in mundo sensibili"; er is niets in de wereld der denkbaarheid, dat niet gegeven is in de wereld der waarneembaarheid. En in de leerzaal van zuivere rede vraagt men zich af, hoe een philosophieprofessor dàt heeft kunnen beweren zonder de onmiddellijke bijgedachte, dat allicht het omgekeerde juister ware. Want alle waarneembaarheid is denkbaarheid. Is echter alle denkbaarheid waarneembaarheid? Hoe zoude, zeggen wij aan het brein van schrijver dezes, bij ge-

legenheid voor een ander de ommezijde moeten verschijnen, als waarneembaarheid verschijnen, van de geestelijke daad, dat hij als redekundige verscheidenheid van begrip uiteen- en ineendenkt, om het begrip zoodoende te ontwikkelen? Dat hij de waarheid de eenheid van alles en niets bijzonders acht, begrijpende, dat zij nergens is als alomtegenwoordige geldigheid? De onmogelijkheid aangeduid als $\sqrt{2}$ is geene volstrekte ondenkbaarheid; hare aanleiding of reden en hare begrijpelijkheid heeft zij op hare wijze. Maar hoe zal zij vatbaar heeten voor zakelijk stellige vertegenwoordiging, hoe zal zij eene ommezijde hebben van natuurlijke bestaanbaarheid? Ziehen heeft gemeend, dat hij tot verklaring der bewustheden konde rondkomen met eene begeleidings- en vergezellingstheorie, waarin het bleef bij reeksen van psychosen als bijkomende evenwijdigheden naast natuurlijke gesteldheden; is de eenheid te parallelizeeren van het bewustzijn zelf? Th. Ribot o. a. zegt, dat het hoofd de ware zetel is van des menschen persoonlijkheid, gelijk reeds Philolaos de Pythagoreeër (F. Ph. G. 2 : 6a) geoordeeld had, dat des menschen beginsel werd vertegenwoordigd door het brein [1], en Alcmæon van Croton (Chalc.

1) De stelling, dat in het hart het beginsel des levens, in het hoofd dat van de redeneering te denken is, wordt in de 'Placita' Philosophorum'

in Tim. 244) in het brein het centrale orgaan der waarneming ontleedkundig had gezien; ook Plato (Phd. 96 b) stelt, dat het de hersenen zijn, die ons de gewaarwordingen verschaffen van het hooren, zien en ruiken. De nieuwere ontleedkunde heeft in de voorste gedeelten der hersenschors de uiteinden gevonden van de bewegingszenuwen, en in de achterste die van de geleibanen der gewaarwording; het gezonde gewaarworden, waarnemen en vernemen, het gezonde denken voorts, doet gezonde hersenen vooronderstellen, het ongezonde, verbijsterde en versufte zieke hersenen. Maar stompzinnigen, zegt men, worden soms opgewekt in eenen toestand van helderziendheid, en krankzinnigen worden wel eens normaal kort voor den dood; menigmaal ook is bij ontreddering van het brein gezondheid waargenomen van de ziel, of omgekeerd. En in het menschelijke brein is geen middelpunt te vinden van zenuwbanen, om aan *de eenheid van het bewustzijn* te beantwoorden; overigens ware van de absolute idealiteit der bewustheden

---

(4 : 5, 13) toegeschreven aan Pythagoras zelf, wat echter niet meer bewijst, dan dat de bewering als Pythagoréésch is bekend geweest; Paracelsus heeft ze later herhaald. Wij voor ons kunnen blijven zeggen, dat hart en ziel gelijk hersenen en geest 'zich verhouden', maar daarbij hebben wij ons dan te hoeden voor leerstellige localisatie, al schrijft bijv. Ziehen, „dass die psychischen Vorgänge (sic) an die Grosshirnrinde gebunden seien"; de bewustheden zelve zijn gevallen van het absoluut negatieve, dat in alles zichzelf erkent en herkent, om zich met niets afzonderlijks te vereenzelvigen, of te láten vereenzelvigen.

ook een waarneembaar hersencentrum als geval van realiteit nog niet de keer- of ommezijde. Keer- of ommezijde van het ik is al het andere tezámen; aan zijne veeleenigheid, zijne aandacht, herinnering en verwachting, aan zijne volledige onzakelijkheid, om kort te gaan, kan geene afzonderlijke voorwerpelijkheid beantwoorden. „De eenheid van het bewustzijn," erkent hierom in 1906 ook Dr. Arnold Klein, „is voor het parallelistische standpunt, dat noodzakelijk eene pluralistische opvatting van het zieleleven vordert, eene ernstige moeilijkheid; voor alle parallelistische standpunten bestaat de moeilijkheid, het individueele bewustzijn in zijne gecentreerdheid te verstaan."

Het parallelisme van zijne zijde wijst op de moeilijkheden, verscholen in de natuurlijke opvatting. Maar dat alleen het gelijke het gelijke kan bewerken, en lijf en ziel, natuur en geest, het over en weer niet kunnen, omdat ze daarvoor te veel verschillen, is eene bewering, die in de dagen van de heeren Geulings en Malebranche meer indruk heeft gemaakt, dan zij thans behoort te doen; daarin heeft anno 1896 prof. Stumpf gelijk gehad. En herhaalt in 1913 ('De Ziel des Menschen' [4] blz. 21) Joh. Rehmke, dat zij verkeerd veralgemeent, E. Becher zegt reeds in 1911, dat het argument weer op den achtergrond was ge-

treden. ('Brein en Ziel' blz. 365.) Wij voor ons behooren niet meer te redeneeren, alsof wij gelijk Spinoza daadwerkelijk oorzaak en uitwerksel verwarden met reden en gevolg, al was het alleen omdat na Spinoza de causaliteit besproken is door D. Hume; wij zien echter zelve natuurkundig voor onze oogen, dat zich het ongelijksoortige in elkander verkeert. En dewijl niet is te zeggen, wat al het mógelijke beletten zal, zich op natuurlijke wijze in al het mogelijke te verkeeren, is geen houdbare grond aan te wijzen voor de loochening van werkelijke of werkzame gemeenschap en wederkeerigheid in lijf en ziel, in het onbewuste en het bewuste, in natuur en geest. Men blijft ze ontkennen met een beroep op de zoogenoemd geslotene natuurcausaliteit, die niet heet toe te laten, dat in het physische iets anders, hèt andere, het psychische mededoet; het vooronderstellen echter van zulk eene geslotenheid is niets dan de tot stelligheid verkeerde en omgekeerde loochening der psychophysische wederwerking of samenwerking zelve. En veel geven in de natuur de levensverschijnselen te bedenken, waarbij men kwâlijk ontgaat aan de gevolgtrekking, dat de geslotenheid van de natuur der natuurkundigen eene waanvoorstelling is, dat de levende wereld zich van de levenlooze in alle natuurlijkheid juist

door de eigenaardigheid van het psychische onderscheidt. Ook 'het behoud van arbeid' spreekt als een æquivaleeren van ongelijksoortige natuurlijkheden niet voor en niet tegen wederkeerigen invloed van het sub- en objectieve. Men zegt wel, de arbeid of het arbeidsvermogen blijft in de natuur altijd even groot; het geloof aan het behoud van arbeid als geloof aan de zelfbestendiging eener bepaalde en vaststaande hoevéélheid van natuurlijke werkelijkheid, de onderstelling, dat de verscheidenheid van natuurlijke werkzaamheid een voorhanden en afgesloten geheel uitmaakt, waar niets afgaat en niets bijkomt, geldt bij de bewering, dat natuur en geest samengaan, zonder dat bewegingen gedachten wekken, of gedachten bewegingen veroorzaken, als de eigenlijke vaste wetenschappelijke ondergrond. De hoeveelheid energie van het physische moet dezelfde hoeveelheid blijven, een quantum, waarvan niets aan het psychische verloren gaat, of door dat andere wordt vermeerderd. Dat zielekracht en geest- of wilskracht zelve geene natuurfactoren zijn, is anders van te voren zoo zeker niet; ze zouden het natuurlijke arbeidsvermogen mede kunnen uitmaken, waarbij dan weliswaar te vooronderstellen ware, dat lijf en ziel als eenheden van natuurlijke bestaanbaarheid naast elkander zijn te denken, en

daarvan maakt men in redelijkheid weer geen geloofsartikel. Prof. Heymans heeft in 1905 ('Einf.' blz. 67) laten drukken, dat ons met het oog op de stelling betreffende het behoud van energie de erkenning van werkelijke of werkzame wederkeerigheid tusschen lijf en ziel voor een eigenaardig dilemma plaatst, en aan dit dilemma niet is te ontkomen. Maar wat niet bestaat, kan niet worden bewaard, en 'de arbeid des heelals' bestaat niet; de natuur op zichzelve is zonder waarheid, en het geloof aan eene bepaalde of eindige doch niettemin veranderlijke hoeveelheid van wereldverkeering, wereldkracht of wereldarbeid en arbeidsvermogen is eene waanvoorstelling van het onbestaanbaarheden bestaanbaar achtende verstand. Reeds bij de daadwerkelijk geblekene gelijkwaardigheid van soortelijk verschillende arbeidsbedragen als zoodanig mag het de vraag heeten, of het æquivaleeren onvoorwaardelijk doorgaat en blijft gelden met name in de levende natuur; men vooronderstelt het, men weet het niet. En eer men leerstellig kwam met de bewering, dat gemeenschap van werking, wederwerking en samenwerking tusschen lijf en ziel, tusschen geest en natuur, tegen de wet der natuurenergie indruist, zoude men dienen vast te stellen, dat het heelal tusschen het verleden en de toekomst als een bestaand en voorhanden

of gesloten geheel van berekenbaar beweeglijke stoffelijkheden in alle beweeglijkheid standhoudt. Maar de natuurkunde, die de beweeglijkheden als zoodanig berekenend gadeslaat en nagaat, denkt naar een schema, in welks afgetrokkenheid wij de ware of volledige wereld niet eens vermogen te herkennen, gelijk dan ook ten gevolge van het voortgezette nadenken der natuurkundigen zelven de mechanistische natuurvoorstelling van Galilei en Newton veel van haar vroegeren leerstelligen luister heeft verloren. Niet de wereld van levenlooze beweeglijkheden, maar de veeleenige werkelijkheid van levenloosheden, bezieldheden en geestelijkheden heet in den geest der waarheid de ware en volledige; dat alles echter verkeert tezamen in werkelijke of werkzame en werkdadige gemeenschap, zonder dat het zich eenzijdig laat herleiden tot een quantum. Een quantum van energie des heelals heeft de bestaanbaarheid van een quantum van energie der wereldziel; men heeft er niet aan te gelooven, maar kan laten gelden, dat alles in eigen trant werkt en invloed heeft op iets anders, op hèt andere, waardoor het mede bewerkt wórdt. Aan natuurkundige berekening mag zich het verschil van wilskracht onttrekken; op hare wijze doet geest- en wilskracht in de werkelijkheid even goed mede als de lichaamskracht, en niet om

daarvan af te blijven, of zich op eenen afstand te houden. Wanneer het erop aankomt, zijn de gegevens der natuurkunde, de natuurverschijnselen, verschijnselen buiten, voor en in den geest, verschijnselen, die den schijn, maar er geene houdbare aanspraak op hebben, zelfstandig voorhanden en op zichzelven alles te zijn; bepaaldheid is nu eenmaal niet het volledige, wat overigens van 'het psychische' evenzeer geldt als van al het andere.

Het werkelijke samengaan van natuur en geest is werkzaamheid van het veeleenige, het eene, dat zich bewust en onbewust tot verscheidenheid verkeert, om zich in de verdeeldheid te bestendigen als verscheidenheid in gemeenschap of eenheid; zijne eenheid is veelheid, zijne veelheid eenheid, en de gemeenschap is de eenheid van tegendeelen, die elkander medebrengen en opnemen, afweren en aantrekken of te niet doen, al naar men het neemt. En onvermijdelijk blijft hierom voor ons allen het spreken over 'natuurlijke' aandoeningen 'in ons', over 'uitingen' van ons geestelijk binnenste in de omgeving daarbuiten; dat door 'geslotene natuurcausaliteit' een objectieve weerschijn onzer subjectief gewilde daden, door 'geslotene zielcausaliteit' gewaarwordingen en denkbeelden als subjectieve weerklank van natuurlijke berekenbaarheden worden medegebracht, dat beweeglijkheden

en gedachtengangen samengaan, zonder dat zij op elkander iets vermogen, of naar elkander zich richten, en elk oogenblik bij elkander passen, dewijl ze nu eenmaal naast elkander voortloopen, zooàls ze voortloopen, — het is geen bedenksel uit en voor het leven, het werkelijke leven. En hoe het komt, dat het toevallig zoo gaat, zullen wij voor ons niet vragen, even weinig als wij vragen, hoe het komt, dat een visch, in een kom met water gedaan, de kom met water niet verzwaart. Hoe het komt, dat het psychophysische parallelisme de wijsgeerige geesten sedert jaren stilweg fel verdeeld heeft, vragen wij ook niet; de leer der evenwijdigheid aan lijf en ziel, natuur en geest gaat uit van eene moeilijkheid, houdt rekening met een wetenschappelijk geloofsartikel van den nieuweren tijd, en blijkt achterna zeer geschikt, om in de kringen der wijsbegeerte beroering en beroerdheid te brengen of te openbaren. De geopenbaarde beroerdheid is die van de voormalige ancilla theologiæ, die zich had gemaakt tot ancilla scientiarum, en tegen eene alom verkondigde 'wetenschappelijke' gevolgtrekking niet dorst ingaan; de beroering is van zelve gekomen, dewijl wijsgeeren dan toch wijsgeeren zijn, die als zoodanig niet hebben te geven om modes, maar te denken hebben voor zichzelven. Begonnen zijn,

kan men zeggen, de gedachtenwisselingen over de theorie in 1893 met een scherp vertoog van wijlen Chr. Sigwart in den tweeden druk van diens Logica, waartegen W. Wundt is opgekomen in Philosophische Studiën van 1894; men kan dat echter ook een voorspel noemen van den eigenlijken strijd, die dan in 1896 is ingezet met eene rede van C. Stumpf tot opening van een psychologen-congres in Munchen. In 1898 heeft onze Heymans over de vraag zijne toenmalige meening gezegd in het Duitsche tijdschrift voor psychologie en physiologie der zintuigen, en hij heeft toen (blz. 84) het evenwijdigheidsmonisme de hoogste waarheid genoemd, die voorloopig was te bereiken, zeggende dat het zich bij het gezamenlijke gegevene het beste aansloot. Wijlen Eduard von Hartmann heeft van den stand der vraag in 1901 een overzicht gegeven in zijn boek over de Moderne Psychologie; dit en het boek van 1903 over 'Geest en Lichaam, Lijf en Ziel', dat door wijlen L. Busse is nagelaten, zijn nog altoos het beste, waarnaar men grijpen kan, wanneer men in dezen voor- en inlichting verlangt als beginner, al heeft na 1903 de litteratuur over het vraagstuk zich nog aanmerkelijk uitgebreid.

„Zoolang de opvatting," had Busse geschreven, „van de eenheid des bewustzijns, zooals wij die

hebben doen gelden, niet wordt aangetast, is zij voor het parallelisme een onoverkomelijk bezwaar." En had Fechner zonder meer voorondersteld, dat zich physiek als verscheidenheid kan voordoen wat psychisch eenheid is, had onze Heymans in 1898 (t. a. p. blz. 102—103) een weinig heengepraat over het bezwaar, dat het door hem gehuldigde monisme als tweezijdentheorie tegenover de eenheid van het denken het natuurlijke evenwijdige niet konde aanwijzen, in 1905 ('Einf.' blz. 147—148) heeft hij zich de opmerking laten ontvallen, dat eene wereldtheorie, die principieel niet in staat is tot verklaring ook slechts van een enkel onafwijsbaar gegeven, onvoorwaardelijk heeft af te zien van de aanspraak op de geldigheid der laatste en volledige waarheid. Nu is het dilemma, waarvoor hij toen de tegenstanders der theorie geplaatst zag, voor het begrip, dat zich niet laat overbluffen, minder erg dan de door hem aanvankelijk op zijde geschovene moeilijkheid van de eenheid des bewustzijns; inderdaad zijn bewustheden als volledige nietigheden en verkeerde oneindigheden gevallen van het eene, dat zich door gesteldheid, verzameling, groepeering of beweging van realiteit 'principieel' niet voorwerpelijk laat voorstellen of vertegenwoordigen, en in 1906 noemt dan ook Dr. A. Klein de eenheid van het bewustzijn eene

bedenkelijkheid, die wel geschikt is, om het vertrouwen in de hypothese te schokken, dewijl zij, zegt hij, daar radeloos tegenoverstaat. In 1911 bevestigt in zijn boek over Brein en Ziel prof. Becher, dat men tegen de hypothese aldoor op nieuw de eenheid van het bewustzijn heeft aangevoerd; een tijdlang, zegt hij, heeft zij de heerschende lijf- en zielhypothese kunnen heeten, maar in den laatsten tijd is de critiek, die nooit geheel verstomd was, meer en meer naar voren getreden, en met toenemend gevolg wordt het parallelisme bestreden door de hypothese van het gewone menschelijke verstand, de leer van de daadwerkelijke wederkeerigheid. In 1912 (Z. f. Ps. 1913, 63 : 268) komt Heymans nog eens met de voor het parallelisme bedenkelijke opmerking, dat zelfs de volledige natuurlijke wettelijkheid niet in staat zoude stellen tot reconstructie der psychische causaliteit, en in 1916 (Z. f. Ps. 76 : 220) heeft hij laten drukken, dat in de psychische werkelijkheid, waarmede hij weer de wereld der gedachten bedoelt, vele verschillen voorkomen, waaraan geene evenwijdige verschillen beantwoorden voor physiologen; hijzelf spreekt nu nog (76 : 219) van zijn 'psychisch' parallelisme, maar het is te begrijpen, dat hij voor het woord 'parallelisme' zelf thans min ofte meer onverschillig blijkt. Wij voor ons herhalen, dat 'wetten' van de

wereld der levenloosheden niet meer zijn dan bijzondere algemeenheden, beperkte omvattendheden, volstrekte betrekkelijkheden, waarvan het 'physieke' niet bij machte is, buiten het levend physieke het psychische te houden, noch het kan uitmaken, en dat dit psychische, als het physiek of natuurlijk onbewuste, nog niet is het bewust noëtische van het ik, maar het verwante vreemde, zonder dat het eene buiten het andere is te houden, alsof twee heele halve werelden naast elkander voortliepen, zonder elkander iets aan te doen. Het menschelijke wezen doorleeft zijne gewaarwordingen niet, om langs de natuurverschijnselen en zijne voorstellingen heen te leven zonder herinnering aan hetgeen voorbij is, zonder dat het van dit verdwenene min ofte meer den blijvenden zin bedenkt en omgekeerd weer verwachtingen opvat van hetgeen nog niet is, nog niet gebeurd is; het menschelijk wezen leeft niet zonder dat het zich bezint en met het oog op de omringende natuur leert regelen, om in die natuur zijne geestelijk beraamde en bestuurde maatregelen te nemen. Het menschelijke wezen leeft niet zonder wederkeerigheid van lijf en ziel, natuur en geest. „Here then," heeft reeds ('Inquiry' 5 : 2) Hume geschreven, „is a kind of pre-established harmony between the course of nature and the succession of our ideas," maar wil men die ver-

houding parallelie, de werkelijke parallelie noemen, dan is te bedenken, dat de parallelie der natuurlijk geestelijke en geestelijk natuurlijke werkelijkheid van zelve vol is van wederkeerigheid. „De leer van het psychophysische parallelzijn, die men (Driesch, 'Lijf en Ziel' blz. 76) meestal zoo lichtvaardig aanneemt," „deze schoone constructie (Jos. Geyser, 'De Ziel' blz. 105) is niets dan gedicht en verbeelding." Werkelijke gemeenschap blijkt op den duur wederkeerige werkdadigheid van het verschillende — in eenen; het verschillende is uit één en in een te gelijk, en zoo houdt het op de wijze van de zelfbestendiging in zelfverkeering in werkelijkheid verband. De meening, dat lijf en ziel twee afzonderlijke of zelfstandige bestaanbaarheden zijn, die er, om het zoo te zeggen, als werkeloosheden om te beginnen hebben te zijn, om vervolgens over en weer als werkzaamheden aan het werk te kunnen blijken, wordt in zuiverheid van rede niet onnadenkend aanvaard; Descartes kan onze meester nog minder blijven dan Spinoza of Fechner, en in het begrip van zuivere rede heeten lijf en ziel gepolarizeerde noembaarheden, tegendeelen aan het individu, dat geene onderstandigheid of onderlaag en zonder die tegendeelen niets is In het licht van de rede heet de wederkeerigheid van de geestelijk natuurlijke en natuurlijk

geestelijke werkelijkheid veeleenige zelfbewerking. Maar die zelfbewerking is geene zelfbewerking aan één kànt, geene eenzijdige zelfbewerking van buiten en naast elkander verblijvende bestaanbaarheden,— en de gehééle oorzakelijkheid, de psychische en bewuste zoowel als de onbewuste physische is zonder waarheid op zichzelve, al doet zij van zelve mede als begrip en in het begrip, in de Idéé. Lijf en ziel zijn twee, die elkander moeten heeten te bewerken, en elkander dan ook schijnen te bewerken, want eigenlijk zijn zij verschillende noembaarheden van een en hetzelfde, dat echter, tracht men zijne eenheid vast te houden, in het begrip of als begrip weer tot over en weer elkander bepalende en elkander gehoorzamende tegendeelen uiteengaat; zoo is eigenlijk de idee, zoo gaat het *in* de idee. Het natuurlijke geloof is in dezen het geloof aan werkzame wederkeerigheid van zelfstandige bestaanbaarheden. En de evenwijdigheidstheorie, waarin die verstandig wordt verloochend, is op hare beurt eene theorie van tweespalt, een dualisme, dat monisme zoude willen zijn, maar zijne eenheid slechts wenschen en vorderen kan. De bevrediging van de ware eenheid komt slechts met de leer van de rede, waarin het uiteendenkende en uiteenhoudende verstand verzoend wordt met de aanvankelijke overtuiging, het natuurlijke geloof, het

gewone gemoed, hoewel of omdat gemoed en verstand in de verhoudingen van de rede beiden worden voorondersteld, om er tegelijk in te worden verloochend. Want geene bepaaldheid is op zichzelve het ware.

LEIDEN, Juli 1917.

TOEGIFT.

(Over de wetenschap der zielkunde.)

„Een leven zonder zelfdoorvorsching," zegt (Apol. 38a) Plato, „is voor den mensch niet levenswaard." En meer dan ooit verlangen in onze dagen vele menschen naar voor- en inlichtingen, waardoor ze zullen kunnen komen tot vermeerdering van zelfkennis; de vraag is slechts, waar en hoe deze te verwerven is.

'Wetenschappelijke zielkunde' is de leuze velerwege. Wij voor ons zullen hier bedenken, dat het begrip onzer persoonlijkheid begrip vooronderstelt onzer individualiteit, zoodat het uit die natuurlijkheid is af te leiden, gelijk weer de individualiteit tot hare waarheid komt in de persoonlijkheid, en daartoe te herleiden is. Wat de persoon denkt en doet, is vergeestelijkte werkelijkheid van het individu, en wat aan ons individueel uitkomt, is natuurlijk teeken onzer eigenlijke persoonlijkheid.

Zoo is het óok wel te begrijpen, dat men in den wandel en zelfs in de kringen der wetenschap het geestelijke der persoonlijkheid van het zielige der individualiteit niet recht vermag te onderscheiden; zij verschillen, om het zoo te zeggen, gelijk wortel en bloesem van hetzelfde gewas, zonder dat dit te zien komt, en zijn als menschelijkheden niets op zichzelve, maar alles in verband met het andere. Toch is het onderscheid dier ongescheidene noembaarheden van belang; bij den voorrang, tegenwoordig veel aan 'de zielkunde' gegeven, mag men wel bedenken, dat evenals de natuurkunde ook de eigenlijke of meer bepaaldelijk dus te noemen zielkunde hare beperktheid heeft, die ze belet, de kennis bij uitnemendheid te zijn, dat het leven van den individueel afzonderlijken mensch voorloopig mede bepaald wordt door luchtstreek en voeding, door afkomst en omgeving, en dat de zelfkennis, de zuivere zelfkennis der menschelijke bewustheden, geene zielkunde meer is. Ziel en bewustzijn zijn niet hetzelfde; de zielkundige als zoodanig verkeert in den voorhof des geestes. Heeft iemand ooit zichzelf doorgrond, dan heeft hij de wereld doorgrond, maar dit wil niet zeggen, dat men van wetenschappelijke zielkunde alles te verwachten heeft. Is alledaagsche menschenkennis nog niet wetenschappelijk, de als wetenschap be-

doelde zielkunde leert ons den mensch en de wereld nog niet begrijpen; zij kan ons letterlijk genomen niet verder brengen dan de kennis onzer natuurlijke instincten, eene reden, waarom zij dan bijv. van den wil veelal niets weten wil. „By the will," heeft ('Treatise' 2 : 3, 1) Hume geschreven, „I mean nothing but the internal impression we feel and are conscious of, when we knowingly give rise to any new motion of our body, or new perception of our mind." En de 'wetenschappelijke' zielkunde van den nieuweren tijd heeft gemeend, dat zij den wil konde verredeneeren tot eene zaak van gewaarwording en gevoel. Het 'begrip' van den wil is anders; het zegt niet dat onze veranderlijkheid, onze ontvankelijkheid voor ondervinding allereerst, eenzijdig lijdelijk is, en noemt den wil geen gegeven, dat men zal gewaarworden, maar denkbare en begrijpelijke werkelijkheid van bewuste zelfbepaling. Zoo echter spreekt geene zielkunde, zielkunde zonder meer; begrip van den mensch wordt eerst ontwikkeld door de leer van de rede, waarin de werkelijke menschenkennis verruimd en gezuiverd wederkeert.

In het begrip van die rede zijn de menschelijke ziel en de menschelijke geest ongescheiden onderscheiden in verhouding van het natuurlijke, dat onwillekeurig werkzaam en het geestelijke, dat

willend werkdadig is; het menschelijke wezen is erin begrepen als eene dubbelzijdigheid, die zich als zoodanig te kennen geeft reeds in de aandacht. In verhouding van nieuwsgierigheid, weetgierigheid en wijsgeerigheid verwerkelijkt zich onze oplettendheid, opmerkzaamheid of aandacht als poging tot verinwendiging en herinnering of gedachtenis, eene poging, die om te beginnen wordt medegebracht door het niet meer dan psychische of zielige instinct, doch in ons op den duur ook geestelijk gewild wordt, inzooverre men zijne aandacht nog kan willen. Onmiddellijk geestelijk is het opletten niet, en de natuurlijke of onwillekeurige en aanvankelijke aandacht richt zich als eene niet meer dan dierlijke begeerte op nieuw voedsel, aldoor nieuw voedsel, voor het lichaam, om dan verder nog slechts te luisteren naar de stem der natuur, die eene door en door 'psychische' stem is. De gewilde aandacht tot verinwendiging of opneming van geestesvoedsel vooronderstelt de natuurlijke en instinctmatige of zielige, en is daarvan niet af te scheiden, maar daarmede te verwarren is zij niet, want zij luistert op hare beurt naar rede, naar de rede des geestes. En zoo zal dan de wetenschap der zielkunde het begrip der oplettendheid niet afhandelen noch volmaken.

Overigens héeft, om te beginnen, over de op-

lettendheid of aandacht de wetenschap der zielkunde het niet eens. Bij Th. Ribot ('La ps. angl. cont.'[3] p. 423) heet de gewaarwording „le seul fait psychologique" — lees: psychique — „primitif et irréductible", terwijl, zegt hij ('Les m. de la p.' p. 14), „le réflexe est le type de l'action nerveuse et la base de toute activité psychique." Wat er met de zenuw gebeurt, wanneer ze wordt geprikkeld, had de physiologie niet uitgelegd, en hoe de zenuwprikkeling zich omzet in gewaarwording, leert weer de psychologie niet; dat elke kategorie en geene kategorie onherleidbaar is, zoude zij zeggen, wanneer zij de leer van de rede was, maar wat zij hier wèl zegt, maakt hare strekking duidelijk. Zij is niet op het 'finale', het volledige, het synthetisch denkbare, maar op het aanvankelijke en min beteekenende gericht; sprekende gelijk Ribot heeft men inderdaad niet meer in den zin dan zielkunde, kennis van het zielige des menschen, en men denkt nog niet aan het beredeneeren van de ware, de volledige, menschelijkheid. Waar is in de nieuwere psychologie de psychologie der begrippen? En eerst in de veeleenigheid van het begrip verwerkelijkt zich de ware mensch; de zielkunde, die niet verder komt dan het bespreken van der menschen gewaarwordingen en voorstellingen, komt niet verder dan het bespreken van

droomerij en slaapwandelarij. De gewaarwording mag in ons 'het primitieve' zijn, doch dit wil dan juist zeggen, dat men 'het definitieve' daarin niet verneemt, ja, dat eene zielkunde, die het niet verder dan die aanvankelijkheid brengt, ons niet eens onze waarneming zal leeren begrijpen; zoo komt zij ook niet toe aan de verbeelding, de onmiddellijke verbeelding, die niets dan waarneming is. Men bedenke hier, dat voor het gezicht niet alleen het vlakke gegeven 'op een afstand tegenwoordig' is, maar het zien in de derde afmeting dat vlakke gegeven nog te buiten gaat, zoodat men zoude kunnen beweren, dat bijaldien de meening, iets met lichamelijke oogen gewaar te worden, waar alleen de verbeelding het betrokkene ziet, zooveel is als eene zinsbegoocheling, in alle 'psychische' waarneming hallucinatie en illusie mededoen. Ten slotte verhoudt zich het gewaarworden tot het vernemen al duidelijker en duidelijker gelijk het psychische tot het noëtische, het zielige tot het geestelijke, het individueele tot het persoonlijke; het psychologisme, waarin de belangstelling voor de gewaarwording al het andere overwoekert, is nog eene bekrompenheid, en laat allerminst de ware zelfkennis rijpen, de zelfkennis van voelende, denkende en willende, niet psychische maar geestelijke personen. De persoonlijkheid eerst, om met

Kant (5 : 91 H) te spreken, is datgene, wat den mensch verheft boven hemzelven als deel van de wereld der zinnen, en verband doet houden met eene orde van zaken, die eerst in ons verstand denkbaar wordt; daarom is de ware zelfkennis wat Kant 'transcendentale anthropologie' heeft genoemd, en heel wat meer dan de wetenschap der zielkunde. De zelfkennis, die zich tot menschenkennis verruimt, de huiselijke, maatschappelijke en staatkundige menschenkennis, die zich tot de ware zelfkennis verinnerlijkt, verwerkelijkt een begrip van individuen, bewustheden en persoonlijkheden, dat als volledigheid de zielkunde vooronderstelt, maar niet gebleven is.

De zielkunde zoekt of ziet juist in hare onvermengde wetenschappelijkheid niet 'het volledige' maar 'het enkelvoudige'; zal ze 'samenvatten', dan vat ze toch slechts 'wetten van gewaarwording', wetten, die men allereerst psychisch te voelen heeft. Dat iemand, die niet veel bezit, allicht is blijde te maken met eene kleine gave, waarvoor een meer vermogend mensch onverschillig zoude blijven, en dat een welgesteld man zich eerst zal verblijden over eene aanwinst, die in verhouding staat tot zijn bezit, zegt bij gelegenheid ons aller 'onwetenschappelijke' menschenkennis; zoo hadden dan bijv. D. Bernoulli (1738) en Laplace 'weten-

schappelijk' beweerd, dat vermeerdering van bevrediging door vergrooting van vermogen binnen zekere grenzen en bij overigens gelijke voorwaarden aan de verhouding dier vergrooting tot het bereids verworvene beantwoordt, en dat, wanneer bij wijze van meetkundige reeks het vermogen groeit, bij wijze van rekenkundige reeks, zegge in logarithmische verhouding, de bevrédiging grooter wordt. Euler had, schijnt het, ook al iets overeenkomstigs gezegd over gehoorde toonhoogten en bijbehoorende golvingsgetallen; Delezenne (1827) en Weber (1832) hebben toen de gedachte nog weer verruimd. Gesteld, dat iemands huid belast is met een gewicht; eene vermeerdering daarvan zal dan, om even voelbaar te worden, grooter hebben te zijn, naar gelang het op de huid reeds drukkende gewicht grooter is; aldus eene opmerking, die door den physioloog Ernst Weber (1795—1833) moet zijn uitgesproken. En in zijne 'wet van Weber' heeft later Fechner (1801—'87) in het algemeen gesteld, dat de gewaarwording in rekenkundige verhouding toeneemt, wanneer de prikkel toeneemt in meetkundige verhouding; aan eene meetkundige reeks van prikkels, heet het, beantwoordt eene rekenkundige reeks van gewaarwordingen, en van gelijksoortige gewaarwordingen verhouden zich de sterkten als de logarithmen van de prikkels, wan-

neer het bedrag dezer laatste in veelvouden van den kleinst merkbaren prikkel wordt uitgedrukt.

Hoe ongelijksoortige gewaarwordingen zich onderling verhouden, wordt niet gezegd; niettemin of juist daarom zoude Fechners psychometrische 'wet van Weber' eene psychophysische grondwet zijn. Maar dat zij in het algemeen gesproken van zeer betrekkelijke toepasselijkheid is en al aanstonds binnen enge grenzen geldt, heeft men spoedig moeten inzien; toepasselijk is zij niet eens op de natuurlijke kracht der gewaarwordingen, want het vermogen van gewaarwordingen, om andere uit het bewustzijn te verdringen, is niet met de logarithmen der prikkels evenredig, maar met de prikkels zelve. Voorts is van zelve de grootte van den prikkel, die de even merkbare gewaarwording of het even merkbare gewaarwordingsverschil medebrengt, van graden der aandacht of oplettendheid afhankelijk. En wanneer men aan proefpersonen opdroeg, eene gewaarwording op te geven, die tusschen twee gegevens in lag, wezen zij niet de gewaarwording aan, die met het meetkundig gemiddelde der beide gegevens overeenkwam, maar eene veel sterkere; ook vertoonden de uitkomsten der proeven wat betreft de zoogenoemd absolute bedragen aanmerkelijke individueele verschillen. Bij sterk verschillende huidbelasting bleken aldra de

drukgewaarwordingen onvergelijkbaar; men zie hier blz. 10 in het geschrift van Dr. A. A. Grünbaum over 'het probleem der meting in de ontwikkeling der moderne psychologie' (Gron. 1917), en de smaak op zijne beurt heet beter te onderscheiden tusschen graden van zout dan tusschen die van zuur en zoet, terwijl hij het minst schijnt te vermogen tot onderscheiding van bitterheidsgraden, hoewel juist van het bittere de geringste hoeveelheid nog wordt geproefd. (Ald. blz. 32.) Voor de tegenstelling tusschen zoet en zuur stompt sterktevermeerdering het onderscheidingsvermogen af, terwijl zij het voor het verschil van bitter en zout verfijnt. (Blz. 8.) En voor den reuk schijnt de formule ook al niet anders dan bij benadering te gelden. Onmiddellijk of aanvankelijk mag 'de wet' als zoodanig zich laten staven bijv. door de waarneembaarheid, dat het licht van sterren der eerste tweede derde vierde grootte telkens twee en een half maal zoo sterk is als dat van de volgende. Maar hoe qualitatieve 'overgangen' gelijk die van geelachtig groen in groenachtig geel 'psychometrisch' moeten worden 'vastgesteld', laat zij weer onaangeduid, en hoe men 'psychometrisch' het gevoel van pijn zal bepalen, leert zij al even weinig. De beteekenis, die men aan hare quantitatieve bepaling te hechten had, is geringer gebleken, naar gelang eene ge-

waarwording zich minder voordoet als eigenschap van een voorwerp. En naar mate onderzoek en nadenken zich verruimden, zijn aandacht, verwachting en herinnering, opwinding, vermoeienis en gewoonte bij het voelen, waarnemen en vernemen, het vergelijken, redeneeren en willen evenzoovele aanleidingen gebleken, om de besprokene poging tot zielmeetkundige vaststelling van berekenbaarheid der gewaarwordingen in elke richting te buiten te gaan.

Men heeft gemeend, in Fechners 'wet van Weber' het noodige te hebben voor de beantwoording der vraag, hoe de sterkte der gewaarwording verband houdt met die van den prikkel. Maar het meten van 'psychische' of zielige gewaarwordingen is al aanstonds inderdaad niet alles, en veel is er in ons geestesleven, dat zich aan het proefondervindelijk gepeuter eener psychometrisch gerichte zielkunde geheel onttrekt. De associatie reeds wordt in alle werktuiglijkheid bevorderd niet alleen door onwillekeurige herhaling, maar laat zich ook versterken door de macht van den wil, en de wil om te onthouden is nog iets anders dan eene werktuiglijke natuurlijkheid van onwillekeurige associatieve herinnering; van de niet meer dan psychische herinnering verschilt het gewilde geheugen, gelijk een mensch verschilt van een ezel of os. Ebbinghaus,

de man van een psychometrisch boek over het geheugen, dat naam heeft gemaakt, heeft zelf moeten opmerken of mededeelen, dat het leeren van aaneengeregene zinledigheden tienmaal minder gemakkelijk gaat dan het leeren van het zinrijke. En een zielonderzoek, dat slechts het meten beoogt van onwillekeurige gewaarwordingen, berekenbaar werktuiglijke gewaarwordingen, mag om te beginnen niet onmogelijk of onaannemelijk lijken, zuiver te verwerkelijken is het niet, hoewel of omdat in menschelijke bewustheden het psychische of zielige door het geestelijk vrije henenspeelt; de mogelijkheid van psychophysica, van natuurwetenschappelijke zielkunde, is uiterst betrekkelijk. En men zal zich weer hebben te gewennen aan de gedachte, dat de wetenschappelijke zielkundige nog niet de ware wijze is, dat, wanneer het erop aankomt, menschelijke bewustheden zichzelve niet zoozeer hebben te meten als te begrijpen, en dat zij ook de zieligste van eigene bijzondere algemeenheden minder berekenend hebben na te gaan, dan met begrip, of als begrip, te beredeneeren. Talrijk zijn (Grünbaum t. a. p. blz. 37) in den jongsten tijd reeds de proefondervindelijke studiën, waarin minder wordt gehandeld over de gewaarwording dan over het opletten, het denken en het willen; zelden voorloopig zegt men zich nog, dat eigene

proefondervindelijke geestelijkheid met hare intenties of bedoelingen hare psychische of zielige proefondervindelijkheden van zelve te buiten gaat, maar de belangstelling der wetenschappelijke zielkundigen is toch bezig, zich van het meer psychische of zielige naar het meer noëtische metterdaad te verplaatsen. (T. a. p. blz. 14 en 20.) En ook op het gebied der zinnen streeft men reeds uit boven de gewaarwordingen als zoodanig, om psychische bijzonderheden op te sporen of na te gaan, die niet meer van physieke prikkels afhankelijk zijn. (Blz. 37.) Zoo treedt dan de zielmeetkunde, het rekenende zielonderzoek, al weer wat op den achtergrond; het 'wetenschappelijke' zoeken en vergelijken zelf geschiedt al minder eenzijdig en onwijsgeerig. En misschien komt de wetenschap der zielkunde nog zoo ver, dat tusschen de min of meer menschkundige opmerkingen in het alledaagsche leven en het menschelijkheidsbegrip, dat in de leerzaal van zuivere rede wordt onderwezen, de voorlichtingen en mededeelingen van wetenschappelijke menschenkennis als nuttige, belangrijke en niet te versmaden bemiddelingen te waardeeren zijn.

LEIDEN, 12 Juli 1917.

Bij A. H. ADRIANI te Leiden zijn verschenen de navolgende werken en uitgaven van PROF. BOLLAND:

Het wereldraadsel *)	*f* 6.25, *geb.*	*f* 7.50
Eene levensbeschouwing	„	0.75
Aanschouwing en verstand	„	1.50
Spinoza	„	0.50
Alte Vernunft und neuer Verstand	„	0.90
Het verstand en zijne verlegenheden *)	„	1.50
Het maatsch. vraagstuk en zijne slechte oneindigheid. Tweede druk †)	„	0.50
Het nut der wijsbegeerte *) †)	„	0.50
Collegium logicum van 1904-1905, 2 deelen *) *f* 12.—, *geb.*	„	15.—
In den strijd om de waarheid †)	„	0.50
Rede van 25 Sept. 1906 †)	„	0.75
In den voorhof der schoonheid †)	„	0.60
Æsthetische geestelijkheid †)	„	1.25
Het lijden en sterven van Jezus Christus *) †) . . .	„	0.75
Natuurkunde en natuurbegrip. Academische les **) . .	„	0.50
De natuur. Vijfde, opnieuw herz. en verm. druk. *geb.*	„	3.90
Natuurbegrip en Leven	„	0.75
De evenwijdigheidsleer omtrent lijf en ziel, natuur en geest	„	1.25
De boeken der spreuken uit de leerzaal van zuivere rede. Voltallige uitgave. In zakformaat . . . . *geb.*	„	2.90
Zuivere rede en hare werkelijkheid. Derde uitgave. (Met portret.) In linnen stempelband	„	15.—
Nieuwe kennis, oude wijsheid. Eene poging tot voorlichting †)	„	0.80
Het antwoord op de poging tot voorlichting †) . . .	„	0.60
Schelling, Hegel, Fechner en de nieuwere theosophie †)	„	1.75
De logica. Tweede uitgave (Met portret.)	„	1.—
Petrus en Rome. Vierde, aanmerkelijk vermeerderde, druk	„	0.75
Open brief aan den heer H. J. A. M. Schaepman . .	„	0.80
Oude gegevens uit het verre verleden der kerk, 2e druk *)	„	1.25
Rome en de geschiedenis. Herz. en verm. druk. . . .	„	1.25
Roomsche historie. Tweede, vermeerderde, druk . .	„	1.25
De kerk van Utrecht.	„	1.—
Wat is protestantenplicht bij de.... verkiezingen? . .	„	0.60

De roomsche biecht in hare wording . . . . . *f* 0.90
De grondslag der 'Vrije' Universiteit . . . . . „ 0.50
De grondslag der 'Vrije' en 'De Tijd' . . . . . „ 0.50
Het eerste evangelie in het licht van oude gegevens . „ 1.90
Gnosis en evangelie . . . . . „ 1.80
De evangelische Jozua *). . . . . „ 0.75
Het evangelie. Eene 'vernieuwde' poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms. Tweede uitgave „ 2.25
De theosophie in Christendom en Jodendom. . . . . „ 0.90
Onze evangeliën en de oude theosophie *) . . . . . „ 0.90
De groote vraag voor de Christenheid onzer dagen. (Heeft Jezus geleefd?) Tweede uitgave. . . . . „ 2.25
De Orphische Mysteriën. . . . . „ 0.50
De vrijmetselarij voorheen en thans. Derde uitgave . „ 3.25
Mevrouw Blavatsky en hare 'theosophie' †) . . . . . „ 1.50
Die althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte „ 1.40
Gabler's Kritik des Bewusstseins *) . . . . . „ 2.50
J. E. Erdmann's Grundriss der Logik und Metaphysik . „ 1.50
J. E. Erdmann's Abhandlung über Leib und Seele . . „ 1.50
Hegel's Kleine Logik *) §) . . . . . „ 3.25
Hegel's Philosophie der Religion . . I *f* 6.75, II, 1e „ 2.75
Hegel's Philosophie des Rechts. . . . . „ 5.50
Hegel's Phænomenologie. . . . . *f* 8.—, *geb.* „ 11.—
Hegel's Encyklopædie . . . . . *f* 12.—, *geb.* „ 15.—
Hegel's Geschichte der Philosophie . . *f* 12.—, *geb.* „ 15.—

Voorts:

Frænkel (Dr. J. M.), Antwoord aan Prof. Jelgersma . „ 0.60
Meerum Terwogt (Dr. P. C. E.), Een Hollandsch Franskiljon . . . . . „ 0.25
Meerum Terwogt (Dr. P. C. E.), Meetkunde en Redeleer „ 0.50
Portret van Prof. Bolland. Cabinet formaat . . . . . „ 0.50

---

*) Uitverkocht.
†) Opgenomen in 'Zuivere rede en hare werkelijkheid'.
§) Vormt het eerste gedeelte der Encyklopædie.
**) Opgenomen in 'De natuur', 5e druk.